

mevzu

sosyal bilimler dergisi | journal of social sciences

e-ISSN 2667-8772

mevzu, Mart/March 2025, s. 13: 273-310

Birinci Abbâsî Döneminde Kâtiplerin Yeri ve Dil Becerisinin Etkisi
The Role and Influence of Scribes Linguistic Skills in the First Abbasid Period

Muhammet Süheyb SÜLEYMAN

Öğr. Gör. Dr. Üniversitesi Kütahya Dumlupınar Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Temel İslam Bilimleri, Arap Dili ve Belagati,
Kütahya Dumlupınar University, Faculty of İlahiyat, Department of Basic Islamic
Sciences, Arabic Language and Rhetoric
muhammet.suleyman@dpu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-8349-2068

DOI: 10.56720/mevzu.1578226

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 2 Kasım / November 2024

Kabul Tarihi / Date Accepted: 10 Ocak / January 2025

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Mart / March 2025

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Mart / March

Atf / Citation: Süleyman, Muhammet Süheyb. "Birinci Abbâsî Döneminde Kâtiplerin Yeri ve Dil Becerisinin Etkisi". *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi*, 13 (Mart 2025): 273-310. <https://doi.org/10.56720/mevzu.1578226>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/mevzu> | <mailto:mevzusbd@gmail.com>

Copyright © CC BY-NC 4.0

Öz

Birinci Abbâsî dönemi (132-232/750-847), kâtiplerin devlet yönetiminde ve toplumsal yaşamda merkezî bir rol üstlendiği bir dönem olarak tarihte müstesna bir yere sahiptir. Arap diline olan hakimiyetleri sayesinde vezirlik makamına kadar yükselebilen kâtipler, keskin zekâları, geniş kültürel birikimleri ve etkili yazma becerileriyle hem idarî hem de edebî alanda önemli başarılarla imza atmışlardır. Özellikle Fars kökenli kâtiplerin Arap edebiyatına yaptıkları katkılar, dönemin sosyal ve siyasî yapısında dil ve yazının oynadığı merkezî rolü gözler önüne sermektedir. Bu dönemdeki kâtip sınıfının incelenmesi, Arap dilinin toplumdaki etkinliğinin ve nüfuzunun anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Bu çalışma, birinci Abbâsî dönemi kâtiplerinin idarî görevlerini, toplumsal sorumluluklarını ve edebî faaliyetlerini inceleyerek, onların devlet yönetimi ve toplum hayatındaki rolünü analiz etmeyi amaçlamaktadır. Kaynak tarama yöntemiyle yürütülen araştırmada, kâtiplerin kullandığı edebî üslubun ayırt edici özellikleri üzerinde durulmuş ve bu bağlamda kaleme aldıkları metinlerin tematik içeriği incelenmiştir. Böylece kâtiplerin düşünce dünyaları, ilgi alanları ve çok yönlü vazifeleri ortaya konularak, dönemin sosyal ve kültürel yapısına olan etkileri değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Abbâsîler, Kâtipler, Divanî Mektuplar, Üslup Özellikleri, Devlet Yönetimi, Yazılı İletişim.

Abstract

The First Abbasid period (132-232/750-847) holds a unique place in history as an era in which scribes played a central role in state administration and social life. These scribes, who could rise to the rank of vizier due to their mastery of the Arabic language, achieved significant success in both administrative and literary fields with their sharp intellect, broad cultural knowledge, and effective writing skills. The contributions of Persian scribes to Arabic literature, in particular, highlight the central role of language and writing in the social and political structure of the period. Examining the scribal class during this era is crucial for understanding the influence and power of the Arabic language within society. This study aims to analyze the role of scribes in state administration and social life in the First Abbasid period by examining their administrative duties, social responsibilities, and literary activities. Employing

a source analysis methodology, the research focuses on the distinctive features of the literary style used by scribes and examines the thematic content of the texts they produced. By revealing the intellectual world, interests, and multifaceted duties of the scribes, the study evaluates their impact on the social and cultural fabric of the era.

Keywords: Arabic Language, Abbasids, Scribes, Chancery Letters, Stylistic Features, State Administration, Written Communication.

Giriş

Lügatte Küttâb/كُتِّبَ kelimesi, Arapçada “yazanlar” anlamına gelmektedir. Kelimenin kökü olan كَتَبَ fiili “yazmak” anlamını taşıırken, kitâbe/كِتَابَةٌ kelimesi ise yazı yazma sanatını ve mesleğini ifade etmektedir. Bu bağlamda, “kitâbe”, tıpkı terzilik/حياكة veya kuyumculuk/صياغة gibi bir meslek adı olarak kabul edilebilir. Kitbe/كِتْبَةٌ kelimesi bir kitabı kopyalayarak yazmak anlamına gelirken, iktetebe/اِكْتَتَبَ fiili ise birinden bir ihtiyacını karşılamak üzere yazı yazmasını istemek olarak kullanılmaktadır. Kâtib/كاتب kelimesi yazı yazan kişiyi ifade etmekte olup çoğulu küttâb/كُتِّبَ veya ketebe/كُتْبَةٌ şeklindedir. Kâtibin mesleği kitâbe/الكتابة olarak adlandırılmaktadır. Ayrıca, kâtib kelimesi bazen “âlim” anlamında da kullanılabilir.¹ “Küttâb” kavramı² ise, İslam devletinin kuruluşundan itibaren devlet işlerinin yazışma ve kayıtlarını yürüten uzman bir sınıfı ifade etmiştir. Bu sınıf, idarî divanlarda görev alarak İslam devletinin entelektüel elitini temsil etmiştir. “Kitâbe” kavramı ise, devletin ilk dönemlerinden itibaren idarî divanlarda uygulanan yazı yazma sanatını ve mesleğini ifade etmektedir. Kâtipler, bu sanatı ve mesleğin inceliklerini, kurallarını ve geleneklerini öğrenerek belirli şartlar ve nitelikler doğrultusunda divanlarda görev yapmışlardır.³

¹ Muhammed b. Mükerrrem b. Manzûr, *Lisânü'l-'arab*, thk. Ahmed Fâris vd. (Beyrut: Dâru Sâdir, 1414), I/698-699.

² Ayrıca küttâb ve mekteb terimleri, İslam eğitim tarihinde camilerin dahilinde, mülhak yapılarında veya yakın çevresinde Kur'an-ı Kerim tedrisatı ile temel okuma-yazma eğitiminin icra edildiği mekanlara atfedilen kurumsal tanımlamalardır. Alaaddin Salihoğlu, “Mağrib ve Kuzey Afrika’da Geleneksel Hafızlık Usulü: Tarihsel Gelişim ve Yöntem”, *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 10/2 (2024), 984.

³ Abdullah b. Muhammed el-Betalyevsi, *el-İktidâb fî şerhi edebi'l-kâtib*, thk. Mustafa es-Sekkâ - Hâmid Abdulmecid (Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1996), I/135.

İslam tarihinde müstesna bir konuma sahip olan ve merkezîyetçi bir yönetim anlayışını benimseyen Abbâsîler, devletin işleyişini düzenlemek ve etkinliğini artırmak amacıyla kapsamlı bir bürokrasi teşkilatı tesis etmişlerdir. Bu teşkilatın omurgasını oluşturan küttâb sınıfı, devlet yönetiminde merkezî bir rol üstlenmiş ve hilafet kurumunun temel unsurlarından biri haline gelmiştir.⁴ Nitekim, devlet işlerindeki etkinlikleri ve görev alanlarının genişliği, onlara özgü bir kimlik, görev tanımı ve kültür oluşturmuştur. Bu bağlamda, birçok Abbâsî vezirinin, üstün yetenek ve liyakat sahibi kâtipler arasından seçilmiş olması, kâtiplerin ilk Abbâsî dönemindeki önemini ve değerini açıkça göstermektedir.⁵

Bu çalışma, birinci Abbâsîler döneminde kâtiplerin Arap dili ve edebiyatındaki maharetlerinin, merkezî otorite ve edebî çevreler üzerindeki etkisini incelemeyi ve bu etkinin boyutlarını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda, kâtiplerin Arap diline olan hakimiyetlerinin ve bu alandaki becerilerinin, devlet ve toplum nezdindeki rollerinin tespitinde ne derece belirleyici olduğu değerlendirilecektir. Literatür incelendiğinde, kâtiplerin siyasî alandaki rolleri ve siyasî düşünceye katkıları üzerine odaklanan çalışmaların yanı sıra, belirli risâleler veya kâtipler bağlamında edebiyata etkilerine dair araştırmaların da bulunduğu görülmüştür.⁶ Ancak, kâtiplerin dil ve üslup özelliklerinin edebiyata etkileri ve bu etkilerin temelindeki nedenleri ele alan müsta-

⁴ Şevkî Dayf, *el-'Asrû'l-'abbâsiyyü'l-evvel* (Kahire: Dârü'l-Me'ârif, 1960), 21-22; Ayrıca Abbâsî dönemindeki sosyal ve kültürel hayat için bk. Mansur Teyfur, *Ebû Hâtim er-Râzî'nin Kitâbü'z-zîne Adlı Eseri ve Arap Anlambilimindeki Yeri* (Bursa: Emin Yayınları, 2023), 74-81.

⁵ Bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Tabarî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim (Kahire: Dârü'l-Me'ârif, 1967), VIII/256-257; 'Afâf Abdülhafîz, *el-Küttâb fi'l-'aşri'l-'abbâsi'l-evvel* (Sudan: Dâru Eritre li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2021), 101-103.

⁶ Bk. İbn Mustafa Ahmed Ziyâd, "Kadâye'l-İbâ' fi Sahîfeti Bişr b. el-Mu'temir", *İttihâd Küttâbi'l-Arab* 16/181-183 (1986), 124-145; Selahattin Polatoğlu, "Cehşiyâr'nin Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb'ı Örneğinde Müslümanlarda Biyografik Tarih Yazıcılığı", *İslam Te'lif Geleneğinde Biyografi Yazıcılığı*, (2018), 53-75; Muhammed Abazoğlu, "Birinci Abbasi Dönemi Edebi Nesrin Gelişiminde Divan Kâtipliğinin ve Siyasi Risalelerin Rolü: Ahmed Bin Yusuf'un Hamis Risalesi Örneği", *Rimak International Journal of Humanities and Social Sciences* 4/1 (2022), 544-556; Muhammed Selim İpek, "Birinci Abbâsî döneminde (750-847) kitabet-siyâset ilişkisi (katiplikten vezirliğe)", *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi* 61 (01 Temmuz 2017), 323-334.

kil bir araştırmanın bulunmadığı tespit edilmiştir. Bu makale, kâtiplerin Arapça yetkinliklerinin kendilerine sağladığı imkânları ve onların Arap dilinin gelişimine katkılarını inceleyerek konuya ilişkin bilgi birikimine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

1. Abbâsî Dönemi Kâtiplerinin Nitelikleri ve Görevleri

1.1. Nitelikleri:

Kâtipler, devlet yönetim mekanizmasında sıradan bir memurun ötesinde görevler üstlenirlerdi. Kâtiplerin üstlendiği görevlerin önemi ve çeşitliliği, onlardan beklenen niteliklerin de yüksek olmasını gerektiriyordu. Bu nedenle bir kâtibin, her şeyden önce Arapça dil bilgisi ve edebiyatına hâkim olması, hatasız ve güzel yazı yazabilmesinin yanı sıra tarih, hukuk, din, siyaset ve diğer alanlarda da geniş bir bilgi birikimine sahip olması beklenirdi. Ayrıca devlet işlerini yürütürken karşılaştıkları sorunları çözebilmeli, hızlı ve pratik düşünebilmeli, ikna kabiliyeti yüksek ve etkili bir şekilde konuşabilmeliydiler. Kâtipler aynı zamanda dürüstlük, güvenilirlik, adalet ve nezaket gibi ahlakî değerlere de sahip olmalıydılar.⁷ Bu etik zemin üzerine inşa edilen kâtiplik mesleğinde, beklenen nitelikler şöyle özetlenebilir:

Geniş bilgi birikimi: Kâtipler, devlet yönetiminde etkin bir rol oynayabilmek için Arap diline olan hakimiyetlerinin yanı sıra geniş bir bilgi birikimine de sahip olmak zorundaydılar. Zira kâtiplerin üstlendiği görevler, onların sadece yazı yazma becerisinin ötesinde bir yetkinlik gerektiriyordu. Bu dönemde Arap dilinin ve edebiyatının ulaştığı zenginlik ve etkin kullanım, kâtiplerin farklı bilgi alanlarına olan vakıf olmalarını daha da önemli hale getirmiştir.⁸ Onların sahip olması gereken bilgi birikimi, tarih, hukuk, din, siyaset, edebiyat, felsefe ve hatta matematik gibi çeşitli alanları kapsamaktaydı.⁹ Bu geniş bilgi dağarcığı, kâtiplerin farklı konularda yazı yazabilmelerini, karşılaştıkları sorunlara daha kolay çözüm bulabilmelerini ve devlet politikalarını daha iyi anlayabilmelerini sağladı. Bir kâtibin bir fetih sonrası hazırlayacağı bir zafer name için hem olayın tarihsel bağlamını bilmesi hem de edebî bir

⁷ Dayf, *el-'Asrû'l-'abbâsiyyü'l-evvel*, 447-448.

⁸ Ahmed b. Muhammed İbn Abdîrabbih, *el-'İkdü'l-ferîd*, thk. Mufîd Muhammed Kummeyha (Beyrut: Dârü'l-Kutubî'l-'ilmiyye, 1404), IV/254.

⁹ Dayf, *el-'Asrû'l-'abbâsiyyü'l-evvel*, 466-467.

üslupla metni kaleme alabilmesi gerekirdi. Bu nedenle, kâtiplerin eğitimi sürecinde bu alanlarda kapsamlı bir şekilde yetiştirilmeleri önem taşıyordu.¹⁰ Bu kapsamlı eğitimin bir parçası olarak, kâtiplerin tarih, hukuk, din ve siyaset gibi farklı alanlarda da bilgi sahibi olmaları beklenirdi. Tarih bilgisi, kâtiplerin geçmiş olaylardan ders çıkararak geleceğe yönelik daha isabetli kararlar alınmasına katkıda bulunmasını sağlıyordu. Hukuk bilgisi, kâtiplerin adalet sisteminin işleyişini anlamalarına ve hukukî belgeleri doğru bir şekilde düzenlemelerine yardımcı oluyordu. Din bilgisi, kâtiplerin İslam değerlerine uygun bir şekilde davranmalarını ve yazılarında dinî hassasiyetleri dikkate almalarını sağlıyordu. Siyaset bilgisi ise, kâtiplerin devlet yönetimi ve uluslararası ilişkiler konusunda bilgi sahibi olmalarını ve siyasî gelişmeleri daha iyi yorumlayabilmelerine imkân veriyordu. Tüm bu bilgiler, kâtiplerin Arapça metinleri hazırlarken dil ve anlatım açısından daha başarılı olmalarına olanak tanıyordu.¹¹ Kâtiplerin bu geniş bilgi birikimi, onların sadece yazı yazan kişiler olmadığını, bununla birlikte devlet yönetimine de fikrî katkılarda bulunan şahsiyetler olduğunu göstermektedir. Nitekim, bu geniş bilgi dağarcığı sayesinde devletin farklı alanlarında görev alabilmiş ve yönetim kadrolarında yükselbilmişlerdir.¹²

Üstün yazı becerisi: Kâtipler, saygın konumu elde etmelerinde ve görevlerini başarıyla yerine getirebilmelerinde birçok faktör rol oynamıştır. Bu faktörlerin başında ise, Câhiz'in (ö. 255/869) ifadesiyle, "seçkin kelimeleri, özlü anlamları, akıcı ifadeleri, kolay telaffuzu, güzel üslup ve sağlam bir yapıyı" bir arada kullanabilme becerisi olan üstün yazı yetenekleri gelmektedir.¹³ Kâtiplerden beklenen üstün yazı becerisi, birkaç önemli unsuru içermekteydi. Öncelikle, kâtiplerin hatasız ve düzgün bir yazı yazmaları beklenirdi. İmla kurallarına ve dil bilgisi kurallarına uygun bir şekilde yazmak, yazının anlaşılabilirliği ve güvenilirliği açısından önemliydi. Kâtipler, yazdıkları metinlerde anlatım bozukluklarına ve imla hatalarına yer vermemeye özen gösterirlerdi.¹⁴ Güzel

¹⁰ İbn Abdırabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, IV/257.

¹¹ İbn Abdırabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, IV/257.

¹² Dayf, *el-'Asrû'l-'abbâsiyyü'l-evvel*, 465.

¹³ Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebeyîn* (Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 2003), III/259.

¹⁴ Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultânîyye*, thk. Ahmed Câd (Kahire: Dâru'l-Hadis, ts.), 317.

ve okunaklı bir yazı yazmak da kâtipler için önemli bir beceriydi. Kâtipler, yazılarını estetik bir şekilde sunmak için özel bir çaba gösterirlerdi. Harflerin şekillerine, satır aralıklarına ve sayfa düzenine dikkat ederlerdi. Bazı kâtipler, güzel yazı yazma konusunda o kadar ustalaşmışlardı ki, hattat olarak da anılırlardı.¹⁵ Kâtiplerin üstün yazı becerileri, görevlerini etkili bir şekilde yerine getirmelerinde belirleyici bir rol oynardı. Açık, anlaşılır ve etkileyici bir şekilde kaleme alınmış metinler, devlet işlerinin hızlı ve verimli bir şekilde yürütülmesini sağlamakla birlikte, iletişimin güçlü ve etkili olmasına da katkıda bulunuyordu. Kâtiplerin yazıları, devletin otoritesini ve saygınlığını yansıttığı gibi, halkın devlete olan güvenini de artırıyordu.¹⁶

Ahlakî değerler: Kâtipler, toplumda saygın bir konuma sahiptiler ve bu konumu elde etmelerinde ahlakî değerlere sahip olmaları önemli bir rol oynuyordu. Kâtiplerden beklenen vasıflar arasında sadece ilim ve feraset değil, aynı zamanda ahlakî kemal ve dürüstlük de bulunmaktaydı. Abbâsî toplum yapısı içerisinde kâtiplerin, vazifelerini icra ederken hakkaniyet ve isabet esaslı bir dürüstlük anlayışıyla hareket etmeleri temel bir ilke olarak kabul görmektedir. Nitekim, onların yazdığı her belge ve her mektup gerçeği yansıtmalı ve güvenilir olmalıydı.¹⁷ Bu değerlere sahip olmakla birlikte, kâtipler aynı zamanda halifeyi ve emirleri de bu değerlere uygun şekilde hareket etmeye davet etmekteydi. Onları en güzel âdetlere ve ahlakî değerlere çağırır, en doğru yol ve yöntemleri benimsemeye teşvik ederlerdi. Yöneticilerin sorumluluklarını üstlenir, onlara destek olur, zulüm ve haksızlık yapmaz, aşırı ve zor görevler yüklemeyiz, geçim kaynaklarını kısıtlamaz, suçlarına ortak olmaz ve

¹⁵ Ebû Hayyân Alî b. Muhammed b. Abbâs et-Tevhidî, *el-Beşâ'ir ve'z-zehâ'ir*, thk. Vidâd el-Kâdî (Beyrut: Dârü Sâdir, 1988), VIII/99; Sibel Olgun, *Birinci Abbâsî Döneminde Kitâbet* (Konya: Selçuk Üniversitesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 39.

¹⁶ Dayf, *el-'Asrû'l-'abbâsiyyü'l-evvel*, 466.

¹⁷ Abdulhamîd Kâtib'in dönemin kütâplarının özelliklerini ele aldığı mektubu, bu konuda önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Bk. Muhammed b. Abdûs b. Abdillâh el-Cehşiyârî, *el-Vüzerâ' ve'l-küttâb*, thk. Mustafa es-Sekkâ vd. (Kahire: Matbaatu Mustafa'l-Bâbî'l-Halebî, 1983), 74-79; Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *el-'İber ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmî'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men-âşrahüm min-zevî's-sultânî'l-ekber*, thk. Süheyl Zekkâr - Halil Şehâde (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1981), I/308.

masumları suçlu yerine cezalandırmazlardı.¹⁸ Ayrıca, kâtiplerin güvenilir olması da beklenen bir diğer önemli ahlakî değerdi ve bu da devlet sırlarını saklamak, emanet edilen görevleri en iyi şekilde yerine getirmek ve verilen sözleri tutmak gibi vasıfları içeriyordu.¹⁹ Bunun yanı sıra adalet ve tarafsızlık da kâtiplerin sahip olması gereken ahlakî değerler arasındaydı ve görevlerini yürütürken herkese eşit davranmaları, ayrımcılık yapmamaları ve adaletin sağlanmasına özen göstermeleri gerekiyordu.²⁰ Ayrıca, kâtiplerin hem halka hem de diğer devlet görevlilerine karşı kibar ve hoşgörülü davranmaları, konuşmalarında ve yazışmalarında uygun bir üslup kullanmaları da beklenen bir diğer ahlakî değer olan nezaket ve saygı kavramını oluşturuyordu.²¹

Zekâ ve pratik beceriler: Abbâsî dönemi kâtipleri, sadece Arap dili ve belagat bilgisiyle değil, aynı zamanda zekâ ve pratik becerilerle de donanmış kişilerdi. Devlet yönetiminde üstlendikleri görevlerin çeşitliliği ve önemi, onların hızlı düşünebilme, pratik çözümler üretebilme ve karmaşık durumlarla başa çıkabilme kabiliyetine sahip olmalarını gerektiriyordu.²² Bu yetenek, onların bilgileri etkin bir şekilde kullanabilmelerini, yeni durumlara hızlı bir şekilde uyum sağlayabilmelerini ve çözüm odaklı düşünebilmelerini sağlıyordu. Öğreneğin, Hayzürân (ö. 173/789), halife Harûn er-Reşid'e (ö. 193/809) yönelik tahtı gasp girişiminde bulunanların infazını emretmişti. Ancak, kâtip Yahyâ b. Hâlid (ö. 190/805), Hayzürân'a alternatif bir strateji önererek bu kişilerin yok edilmelerini farklı bir yöntemle gerçekleştirmesini tavsiye etti. Kâtip Yahyâ'nın önerisine göre, suçlular savaş meydanlarına gönderilecek ve böylece imha edilmeleri sağlanacaktı. Bu sayede, hainler ya muharebe esnasında hayatlarını kaybedecek ya da savaşın zorlukları ile mücadele etmek zorunda kalarak devlete karşı oluşturabilecekleri potansiyel tehdit ortadan kalkacaktı. Netice itibarıyla, Hayzürân her iki senaryoda da istenmeyen unsurlardan kurtulmuş olacaktı.²³ Öte yandan kâtipler, yazışmalarında ve konuşmalarında

¹⁸ Ziyâüddîn Nasrullâh b. Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Meseli's-sâ'ir fi edebi'l-kâtib ve's-şâ'ir*, thk. Ahmed el-Hûfî vd. (Kahire: Dârü'n-Nahdati Mısır, 1431), I/241.

¹⁹ Örnek için bk. Hilâl b. Muhsin es-Sâbi', *Tuhfetu'l-'umerâ' fi târîhi'l-vuzerâ'*, thk. Abdüssetâr Ahmed (Kahire: Mektebetü'l-A'yân, ts.), 193.

²⁰ Mâverdi, *el-Ahkâm*, 317.

²¹ İbn Haldûn, *el-İber*, I/308.

²² Mâverdi, *el-Ahkâm*, 57.

²³ Cehşiyârî, *el-Vüzerâ' ve'l-küttâb*, 178.

kullanacakları dili etkili bir şekilde seçebilme ve muhataplarını ikna edebilme becerisi de zekâlarıyla doğrudan ilişkiydi.²⁴ Pratik beceriler ise, kâtiplerin teorik bilgilerini uygulamaya dökmelerini ve somut problemlere çözüm üretmelerini sağlıyordu. Bu beceriler arasında hızlı yazma, doğru ve anlaşılır bir şekilde ifade etme, diplomatik üslup kullanma, farklı kültürlerle iletişim kurabilme ve zamanı etkin bir şekilde yönetme gibi yetenekler sayılabilir.²⁵ Kâtiplerin burada zikredilen niteliklerin dışında, güçlü bir hafıza, geniş bir kültürel birikim, diplomatik beceri ve güvenilirlik gibi vasıflar da vardır. Lakin, bu vasıfların kâtiplik mesleğinin icrasında nasıl tezahür ettiğini ve hangi suretlerde kendilerini gösterdiğini anlamak için, kâtiplerin üstlendikleri vazifeleri daha yakından incelemek gerekmektedir.

1.2. Görevleri:

Kâtipler, devlet yönetiminin farklı alanlarında çeşitli görevler üstlenmişlerdir. Bu görevler, onların bilgi ve becerilerine, deneyimlerine ve yeteneklerine göre şekillenmiştir. Kâtipler, yazışma ve kayıt tutma gibi temel işlevlerinin yanı sıra, diplomasi, hukuk, maliye ve hatta edebiyat gibi alanlarda da görev almışlardır. Kâtiplerin üstlendiği görevler şu şekilde özetlemek mümkündür:

İdarî yazışmalar: Kâtipler, halifenin ve diğer yüksek yöneticilerin emirlerini, talimatlarını ve bilgilerini yazılı hale getirerek ilgili makamlara iletirlerdi. Bu yazışmalar, devlet işlerinin düzenli ve etkin bir şekilde yürütülmesi açısından hayati öneme sahipti. İdarî yazışmalar, genellikle belli bir üslup ve formata uygun olarak kaleme alınır. Kâtipler, Arap dili ve belagat bilgilerini kullanarak yazılarını açık, anlaşılır ve etkileyici bir şekilde yazmaya özen gösterirlerdi. Bu yazışmalarda kullanılan dil ve üslup hem devletin otoritesini yansıtmalı hem de muhatap tarafınca kolayca anlaşılabilirdi. Kâtipler, yazılarında kullanacakları ifade ve üslupları seçerken dikkatli davranır, yazının önemine ve muhatabına göre uygun bir dil kullanırlardı.²⁶ İdarî yazışmaların kapsamı ise oldukça geniştir. Vergi toplanması, askerî seferberlik, şehirlerin imar ve inşası, adalet sisteminin işleyişi, ticaret ve ekonomi politikaları

²⁴ Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ fi şinâ'ati'l-inşâ'*, thk. Muhammed Hüseyin Şemsuddîn (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1987), I/139.

²⁵ İbn Haldûn, *el-İber*, I/541.

²⁶ Betalyevsi, *el-İktidâb*, I/137.

gibi pek çok konu bu yazışmalara konu olabilirdi. Kâtipler, bu çeşitli konularda yazı yazarken ilgili alanlardaki bilgi ve birikimlerini de kullanmak zorundaydılar. Bu nedenle, kâtiplerin geniş bir bilgi dağarcığına sahip olmaları beklenirdi.²⁷ İdarî yazışmaların düzenli bir şekilde arşivlenmesi de büyük öneme sahipti. Kâtipler, yazdıkları belgeleri özenle saklar ve gerektiğinde kolayca ulaşılabilecek şekilde tasnif ederlerdi. Bu arşivler, hem devletin geçmişteki faaliyetlerini takip etmek hem de gelecekteki kararlar için bilgi sağlamak açısından önemli bir kaynak oluşturuordu.²⁸

Diplomatik yazışmalar: Kâtipler, yönetimle ilgili iç yazışmaların yanı sıra, devletin dış dünyayla iletişimini sağlayan diplomatik yazışmalarda da aktif rol üstlenmiştir. Bu yazışmalar, Abbâsî halifeliğinin diğer devletlerle olan ilişkilerini düzenleyen, siyasî ve kültürel etkileşimini yansıtan önemli belgeler niteliğindedir.²⁹ Diplomatik yazışmalar, genellikle halifenin veya vezirin talimatları doğrultusunda kâtipler tarafından hazırlanırdı. Bu yazışmalar, yabancı hükümdarlara gönderilen mektuplar, elçilerin karşılıklı tebrik ve taziye mesajları, barış antlaşmaları, ticaret anlaşmaları ve ittifak teklifleri gibi çeşitli belgeleri içermektedir. Ayrıca kâtipler, bu yazışmaları hazırlarken diplomatik protokole uygun bir dil ve üslup kullanmaya özen gösterirlerdi.³⁰ Kâtiplerin diplomatik yazışmalardaki başarısı, devletin itibarını ve güvenilirliğini artırmada önemli bir etkendi. Etkileyici bir üslupla kaleme alınmış bir mektup veya antlaşma metni, devletin gücünü ve prestijini yansıtabilir ve karşı taraf üzerinde olumlu bir etki bırakabilirdi. Ayrıca, Kâtiplerin diplomatik yazışmalarda gösterdikleri özen ve titizlik, devletlerarası ilişkilerin barışçıl bir zeminde yürütülmesine ve olası anlaşmazlıkların çözümüne katkı sağlamanın yanı sıra,³¹ zaman zaman tehdit ve savaş ilanı gibi kritik durumlarda da resmî iletişimin sürdürülmesi sorumluluğunu üstleniyorlardı.³² Abbâsî döneminde dip-

²⁷ Kudâme b. Ca'fer, *el-Ĥarâc ve şimâ'ati'l-kitâbe*, thk. Muhammed Hüseyin ez-Zebîdî (Bağdat: Dârü'r-Raşîd, 1981), 21, 33, 130; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, VIII/313.

²⁸ Kudâme b. Ca'fer, *el-Ĥarâc*, 52.

²⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Meşel*, I/60; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, VIII/235, XIV/8-16.

³⁰ Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, IX/264.

³¹ Alî Umlîl, *es-Sultatu's-sekâfiye ve's-sultatu's-siyâsiye* (Beyrut: Merkez Dirâsâti'l-Vehdeti'l-'Arabîyye, 1996), 53-54.

³² Bk. Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ b. Abdillâh b. Abbâs es-Sûlî, *Edebü'l-küttâb*, thk. Muhammed Behcet el-Eserî (Mısır: el-Matbaatü's-Selefiyye, 1341), 236; Ebü'l-Kâsım Hüseyin

lomatik yazışmaların gelişimi, Arap dilinin ve edebiyatının da gelişimine katkıda bulunmuştur. Kâtiplerin diplomatik yazışmalarda kullandıkları üslup ve ifadeler, zamanla Arap edebî nesrinin bir parçası haline gelmiştir. Bu yazışmalarda kullanılan belagat ve üslûp özellikleri, daha sonraki dönemlerde yazılan edebî eserleri de etkilemiştir.

Malî işler: Kâtipler, Abbâsî devlet sisteminde malî işlerin yürütülmesinde çeşitli görevler almışlardır. Beytu'l-mâl ve harâc gibi malî divanlarda vazife alan kâtipler, devletin gelir ve giderlerini kaydetmek ve denetlemek gibi kritik bir sorumluluk üstlenmiştir. Vergilerin toplanması, hazineye aktarılması ve harcamaların yapılması gibi işlemler, kâtiplerin gözetimi ve denetimi altında gerçekleştirilmiştir.³³ Bu sayede, devletin malî kaynaklarının etkin ve verimli bir şekilde kullanılması sağlanmıştır. Kâtipler aynı zamanda bütçe hazırlama, malî planlama ve ekonomik politikaların belirlenmesi gibi konularda da vezirlere ve halifeye danışmanlık yaparak devlet yönetimine katkıda bulunmuşlardır.³⁴ Kâtiplerin malî işlerdeki başarısı, devletin ekonomik istikrarı ve refahı açısından büyük öneme sahipti. Vergilerin adil bir şekilde toplanması, devlet harcamalarının denetim altında tutulması ve kaynakların verimli bir şekilde kullanılması, halka güven verir ve ekonomik gelişmeyi teşvik ederdi. Kâtiplerin bu alanda gösterdiği dürüstlük ve liyakat, devletin malî işlerinin sağlıklı bir şekilde yürütülmesini sağlardı. Abbâsî döneminde kâtiplerin malî işlerdeki yetkinliği, onların eğitim ve bilgi birikimlerinin bir göstergesidir. Kâtipler, matematik, hesaplama, muhasebe ve ekonomi gibi alanlarda bilgi sahibi olmak zorundaydılar. Ayrıca devlet yönetimi, hukuk ve siyaset gibi alanlarda da bilgi ve tecrübeye sahip olmaları beklenirdi. Bu geniş bilgi birikimi, kâtiplerin malî işleri etkin ve başarılı bir şekilde yönetmelerini sağlardı.

Hukukî işler: Kâtipler, hukukî işlerin yürütülmesinde önemli bir rol oynamış ve hukukun uygulanmasında etkin bir şekilde görev almıştır. Kâtiplerin bu alandaki başarıları, Arap dili ve edebiyatına olan hakimiyetlerinin yanı

---

b. Muhammed b. el-Mufaddal Râğib el-İsfahânî, *Muḥâdarâtü'l-üdebâ' ve muḥâverâtü's-şu'arâ' ve'l-bülegâ'* (Beyrut: Dâri'l-Erkam İbn Ebi'l-Erkam, 1420), I/82; Abazoğlu, "Birinci Abbasi Dönemi Edebi Nesrin Gelişiminde Divan Kâtipliğinin ve Siyasi Risalelerin Rolü: Ahmed Bin Yusuf'un Hamis Risalesi Örneği", 548.

³³ Kudâme b. Ca'fer, *el-Ḥarâc*, 36, 132.

³⁴ Kudâme b. Ca'fer, *el-Ḥarâc*, 33, 36.

sıra hukuk bilgisine ve adalet anlayışına da sahip olmalarından kaynaklanmaktadır.³⁵ Kâtiplerin hukukî işlerdeki görevleri arasında, mahkeme kararlarını yazmak, hukukî belgeleri düzenlemek ve davaları kaydetmek gibi işlemler yer almaktaydı. Bu görevleri yerine getirirken kâtiplerin, Arap dilini etkili ve doğru bir şekilde kullanmaları, hukukî terminolojiye hâkim olmaları ve yazılarında açık ve anlaşılır bir üslup benimsemeleri beklenirdi. Kâtiplerin yazdığı mahkeme kararları hem taraflar hem de toplum açısından bağlayıcı nitelikteydi. Bu nedenle, kararları yazarken dil bilgisi kurallarına ve imla kurallarına uymaları, anlatım bozukluklarından kaçınmaları ve metnin açık ve anlaşılır olmasını sağlamaları büyük öneme sahipti.³⁶ Hukukî belgelerin düzenlenmesi de kâtiplerin önemli görevleri arasındaydı. Tapu senetleri, miras bölüşümü belgeleri, evlilik ve boşanma sözleşmeleri gibi çeşitli hukukî belgeler, kâtipler tarafından düzenlenir ve arşivlenirdi. Bu belgelerin geçerli ve hukukî olarak bağlayıcı olması için kâtiplerin Arapça dil bilgisine ve hukukî terminolojiye hâkim olmaları gerekirdi. Ayrıca, belgelerin düzenlenmesinde dikkatli ve titiz davranmaları, hatasız ve eksiksiz bir şekilde hazırlamaları beklenirdi.³⁷ Kâtipler aynı zamanda davaları kaydetmekle de görevliydi. Mahkemelerde görülen davaların tüm aşamaları, kâtipler tarafından yazılı olarak kaydedilir ve arşivlenirdi. Bu kayıtların doğru ve eksiksiz olması için kâtiplerin hızlı yazma ve dikkatli dinleme becerisine sahip olmaları, aynı zamanda hukukî süreçleri anlayabilecek düzeyde bir bilgi birikimine sahip olmaları gerekirdi. Kâtiplerin davaları kaydederken kullandıkları dil ve üslup, olayın objektif bir şekilde anlatılmasını ve tüm tarafların haklarının korunmasını sağlamalıydı.³⁸

Kâtiplerin Abbasiler döneminde üstlendikleri görevler, onlara siyaset sahnesinde önemli bir yer kazandırmıştır. Vezirlik makamına ulaşmak, bir kâtip için hem meslekî başarının zirvesi hem de devlet yönetiminde daha etkili bir rol oynama fırsatı sunuyordu. Ancak kâtiplerin bu denli önem kazanması beraberinde bazı sorunları ve tartışmaları da getirmiştir.³⁹ Kâtiplerin gücü

³⁵ Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc*, 37-38.

³⁶ Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, X/291.

³⁷ Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc*, 35; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, XIV/384.

³⁸ Betalyevsî, *el-İktidâb*, I/185; İbn Haldûn, *el-İber*, I/280.

³⁹ Dayf, *el-'Asrû'l-'abbâsiyyü'l-evvel*, 466.

ve etkisi arttıkça, bazı halifeler onları potansiyel bir tehdit olarak algılamaya başlamış ve bu durum kâtiplerle halifeler arasında zaman zaman gerilimlere yol açmıştır.⁴⁰ Bu gerilimler, Abbasiler döneminin siyasî ve sosyal dinamiklerini anlamak açısından önemli bir göstergedir. Öyle ki, kâtiplerin yükselişi ve beraberinde getirdiği sorunlar, dönemin güç dengeleri, siyasî çekişmeler ve toplumsal değişimler hakkında önemli ipuçları sunmaktadır.⁴¹ Kâtiplerin görevleri, yukarıda zikredilenlerle sınırlı kalmayıp, Abbâsî döneminin dinamik yapısı gereği zaman içerisinde ve farklı coğrafyalarda değişiklik göstermiştir. Bu değişkenlik, devletin ihtiyaçları, sosyal ve kültürel gelişmeler ve kâtiplerin kişisel yetenekleri gibi birçok faktörün etkisiyle şekillenmiştir. Bazı dönemlerde ve bölgelerde kâtipler, daha çok idarî ve bürokratik görevlerle yükümlü olurken, bazı dönemlerde ve bölgelerde ise diplomatik görevler, eğitim faaliyetleri veya ilmî çalışmalar gibi farklı alanlarda da aktif rol almışlardır.

2. Kâtiplerin Devlet Yönetimindeki Yeri, Sorumlulukları ve Edebî Faaliyetleri

Merkeziyetçi bir yönetim anlayışını benimseyen Abbâsî devletinde, saray bürokrasisi önemli bir gelişme göstermiştir. Vezirlik, divanlar gibi kurumlar aracılığıyla devlet işleri yürütülmüştür. Merkezî yönetim ve eyalet sistemi üzerine kurulan idarî yapıda, geniş bir coğrafyada hakimiyetin sağlanması, yazışmaların düzenli ve hızlı bir şekilde yürütülmesini zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda, devletin kalem işlerini yürüten profesyoneller olarak küttâb sınıfı öne çıkmıştır. Onlar, sadece idarî yazışmaları yapmanın ötesinde, Arapçanın edebî ve bürokratik bir dil olarak gelişmesinde de önemli bir rol üstlenmiştir.

2.1. Kâtiplerin Devlet Düzenindeki Yeri

Abbâsî döneminde kâtipler, devlet mekanizmasının muhtelif kademelelerinde görev ifa ederek geniş bir yetki ve sorumluluk alanına sahip olmuşlardır. Nitekim, kâtiplerin üstlendiği vazifeler o derece önemli ve saygın addedilmekteydi ki, "dünyada halifelikten sonra en şerefli mevki" olarak nitelendi-

⁴⁰ Vezir Ebû Seleme el-Hallâl Hafs b. Süleymân'ın Ebü'l-Abbâs es-Seffâh emriyle öldürülmesi hakkında bilgi için bk. Muhammed b. Habîb, *Emâu'l-muğtelîn mine'l-eşrâf ve esmâ'u men kutile mine's-şu'arâ*, thk. Abdusselâm Hârûn (Mısır: Şeriketu Mektebeti ve Matba'ati Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdihî, 1972), II/187-188.

⁴¹ Nekbetü'l-Berâmike hakkında detaylı bilgi için bk. İbn Haldûn, *el-İber*, I/21-23.

riilmektedir. ⁴² Kâtiplerin hiyerarşik yapıdaki konumu ve üstlendikleri görevler, onların bilgi ve becerilerine, tecrübelerine ve sadakatlerine göre şekillenmektedir. ⁴³ Kâtip adayları, göreve başlamadan evvel zorlu bir sınavdan geçirilmektedir. Bu sınavda, adayların edebî bilgi ve yeteneklerinin yanı sıra, kavrayış ve muhakeme güçleri de ölçülmektedir. İmtihanı muvaffakiyetle neticeye ulaştıranlar, akabinde tecrübeli kâtiplerin yanında bir süre istihdam edilerek mesleğin inceliklerini öğrenirlerdi. Kifayetli görülen adaylar, divan teşkilatına resmen tayin edilir ve beceri ve liyakatlerine göre kademeli olarak terfi ettirilirdi. Bazı kâtipler, valilerin ve komutanların maiyetinde görevlendirilirken, bazılarında da belirli işlerin veya vergi dairelerinin idaresi tevdi edilirdi. Bu vazifeler, aynı zamanda onlara siyasî nüfuzlarını artırma ve toplum nezdindeki statülerini yükseltme imkânı sunmaktaydı. ⁴⁴ Birçok kâtip için bu meslek, veliaht eğitmeni veya vezir gibi yüksek makamlara ulaşmanın ve toplumda saygın bir konuma gelmenin bir yolu olmuştur. ⁴⁵ Bermekîler ailesinden Yahyâ b. Hâlid'in, Hârûn er-Reşîd'in halifelik makamına geçişinde oynadığı rol, kâtiplerin siyasî nüfuzunun ulaşabileceği boyutu gözler önüne sermektedir. Nitekim, Hârûn er-Reşîd'in halife ilan edildiği gece hapisten çıkarılan kâtip Yahyâ b. Hâlid, hemen vezirlik görevine getirilmiş ve yönetimdeki ilk icraat olarak Yûsuf b. Kâsım'ı kâtipliğe tayin ederek halifenin meşruiyetini sağlamlaştırıcı bir konuşma metni hazırlatmıştır. ⁴⁶ Kâtiplerin bu denli nüfuz sahibi olmalarının altında yatan sebeplerden biri de geldikleri toplumsal ve kültürel arka plandır. Zira köklü bir medeniyete sahip toplumlardan gelerek Arap toplumuna dahil olan bu kâtipler, sosyal statülerini yükseltme hedefiyle hareket etmişler ve bu amaca matuf olarak Arap diline olan hakimiyetlerini etkin bir şekilde kullanmışlardır. Bu sayede, hem resmî yazışmalar ve divan işleri gibi *resâil* kâtipliği görevlerinde hem de vergi toplama ve malî kayıtların

⁴² İbn Abdîrabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, IV/262.

⁴³ Dayf, *el-'Asrû'l-'abbâsiyyü'l-evvel*, 465.

⁴⁴ Bk. Dayf, *el-'Asrû'l-'abbâsiyyü'l-evvel*, 466.

⁴⁵ Muhammed Alî Kürd, "el-Belâğa sebîlü'l-vezâre", *el-Mecme'u'l-İlmi'l-'Arabî* 7/5 (1927), 217; Hatice Uluşık, "İlk Dönem Abbâsî Velihahtları ve Eğitmenleri (132-232/749-847)", *İSTEM* 33 (30 Haziran 2019), 190.

⁴⁶ Bk. Tabarî, *Târîhu'r-rusul ve'l-mülûk*, VIII/230; Dayf, *el-'Asrû'l-'abbâsiyyü'l-evvel*, 451.

tutulması gibi *harâç* kâtipliği görevlerinde yer almayı başarmışlardır.⁴⁷ Ne var ki, siyasetin ve iktidar mücadelelerinin tehlikeleri ve zorlukları, birçok kâtibin de karşılaştığı bir vakıydı.⁴⁸

Kâtiplerin görev aldığı başlıca kurumlar şunlardır:

Divanlar: “Dîvân” kelimesi, Arapçada “kâtiplerin oturduğu yer” anlamına gelmekle birlikte, İslâm devletinin kuruluşundan itibaren devlet işlerinin görüldüğü mekânı ifade eden bir terim olarak da kullanılmıştır.⁴⁹ Abbâsî devlet sisteminde divanlar, farklı alanlarda (maliye, askerlik, adliye vb.) hizmet veren önemli kurumlardı. Divan, devletin hakları, malları, orduları ve memurlarıyla ilgili tüm işlerin kayıt altına alındığı ve muhafaza edildiği resmî merkez olarak işlev görmektedir. Divanların sayısı ve görev alanları, zaman içerisinde ve farklı coğrafyalarda devletin ihtiyaçlarına göre değişiklik göstermiştir. Kâtipler de bu divanlarda çeşitli görevler üstlenmişlerdir. Örneğin, Dîvânü'l-Harâc'da (Maliye Divanı) vergi kayıtlarını tutan ve malî işlemleri yürüten, Dîvânü'l-Cünd (Askerlik Divanı) asker kayıtlarını ve seferberlik işlemlerini yürüten ve Dîvânü'l-Mezâlim (Adliye Divanı) mahkeme kararlarını yazıp davaları kaydeden kâtipler bulunmaktaydı.⁵⁰

Saray: Abbâsî sarayı, halifenin ikamet ettiği bir mekân olmanın ötesinde, devletin yönetim merkeziydi ve Arap dili, bu merkezde temel iletişim aracı olarak kullanılıyordu.⁵¹ Sarayda görev alan kâtipler, halifenin özel kalem müdürlüğünü yapar, resmî yazışmaları yürütür ve önemli belgeleri hazırlardı. Bu görevleri doğrultusunda kâtipler, halifenin en yakın çalışma arkadaşları arasında yer alır, geniş bir yetkiye sahip olurdu. Dolayısıyla, Arap diline olan

⁴⁷ Selahattin Polatoğlu, “Abbâsîler'in Kuruluş Döneminde Edip Bürokrat Tipolojisinin Mağrur Bir Örneği: Umâre B. Hamza”, *Şarkiyat* 14/2 (31 Ağustos 2022), 712; Mehmet Dalkılıç, “Bermekilerin Düşüşü”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XV/1 (2010), 186-187.

⁴⁸ Bk. Kürd, “el-Belâğa sebîlü'l-vezâre”, 202; Du'â Muhammed Râcih, “er-Resâilü'd-dîvâniye fî'l-'asri'l-'abbâsî: dirâsetün fenniye”, *Mecelletü'l-Endelüs* 4/15 (2019), 138-139; Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, thk. Muhammed Muhiddin Abdülhamid (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1973), III/351.

⁴⁹ Ahmed Muhtâr Ömer vd., *Mu'cemu'l-luğati'l-'arabiyyeti'l-mu'âşıra* (Mısır: 'Alemlü'l-Kutub, 2008), I/792.

⁵⁰ Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, I/123.

⁵¹ Corcî Zeydân, *Târîhu âdâbi'l-luğati'l-'arabiyye* (Birleşik Krallık: Müessestü Hindâvî, 2013), 396-397.

hakimiyetleri ve belagat yöntemlerini etkili kullanma becerileri, onların saray içerisindeki saygınlıklarını ve etkinliklerini artıran önemli bir faktördü. Saray kâtipleri, halifenin sözlerini yazıya dökmek, ferman ve mektuplarını kaleme almak, hatta bazen halifenin yerine önemli mesajlar yazmak gibi görevler üstlenirlerdi. Bu nedenle, kullandıkları dil ve üslup, halifenin kişiliğini yansıtmakla birlikte devletin gücünü ve otoritesini de temsil etmeliydi.⁵² O dönemdeki yazım geleneğinde bu durum, hitaplarda kullanılan formüllere de yansımıştır. Emir sahiplerine veya veliahlara hitap ederken “Emîr” unvanının isimle birlikte kullanımı, künye veya lakap kullanımına kıyasla daha yaygın ve saygın bir üslup olarak kabul görmekteydi. Halifelere hitaben kaleme alınan resmî yazışmalarda da “Emîrü’l-mü’minîn” unvanı ve ismin birlikte kullanımı benzer bir anlayışı yansıtmaktaydı. Her iki makam için de geçerli olan bu uygulama, hitap edilen kişinin otoritesini ve makamının saygınlığını vurgulamayı amaçlayan bilinçli bir tercih olarak yorumlanmaktadır.⁵³

Valilikler ve eyaletler: Abbâsî Devleti, merkezî yönetimin yanı sıra geniş bir coğrafyaya yayılmış bir eyalet sistemine de sahipti. Bu eyaletlerde Arap dili, yönetim ve halkla iletişim açısından temel bir rol oynuyordu. Valiliklerde ve eyaletlerde görev alan kâtipler, valilerin ve diğer yöneticilerin yazışmalarını yürütür, vergi toplama ve adlî işlemler gibi görevleri yerine getirirlerdi. Bu görevleri başarıyla ifa edebilmek için kâtiplerin Arap diline olan hakimiyetleri ve bu dili etkili kullanma becerileri büyük öneme sahipti.⁵⁴ Kâtipler, merkezî yönetimin tebaaya yönelik yazılı iletişimini tesis ederken hitap ettikleri kitlenin dinî ve kültürel hassasiyetlerini göz önünde bulundurarak farklı üsluplar benimserlerdi. Örneğin, bir bölge halkına halife tarafından verilen amânnamayı bildirildiği mektuplarda, “Bu, Emirü’l-mü’minin’den bir amân mektubudur” gibi doğrudan ve resmî bir ifadeyle metne başlamak âdeti. Gayrimüslim tebaaya hitaben kaleme alınan mektuplarda ise genellikle hamd-ı ilahî ile başlamak tercih edilir, ardından asıl meseleye geçilirdi.⁵⁵

Abbâsî döneminde kâtiplerin hiyerarşik yapıdaki konumu, üstlendikleri görev ve sorumluluklara göre farklılık göstermekteydi. Arap dili ve belagatine

⁵² Abdulfafiz, *el-Küttâb*, 162-163.

⁵³ Bk. Sûlî, *Edebü’l-küttâb*, 145.

⁵⁴ Kalkaşendî, *Şubhu’l-a’sâ*, I/84, 147, 166.

⁵⁵ Bk. İbnü’l-Esir, *el-Mesel*, III/96; Kalkaşendî, *Şubhu’l-a’sâ*, XIII, 326, 329.

olan hakimiyetleri, bu hiyerarşide yükselmelerinde önemli bir rol oynuyordu.⁵⁶ En alt kademede “kâtibü’l-hatt” olarak adlandırılan ve daha çok yazı işleriyle, yani metinlerin çoğaltılması ve düzenlenmesiyle ilgilenen kâtipler bulunurdu. “Kâtibü’l-lafz”, sözlü ifadeleri yazıya geçirmekle görevliydi. “Kâtibü’l-’akd” veya “Kâtibü’l-hisâb” ise, hukukî ve malî işlemleri kaydetmekle ve belgeleri düzenlemekle sorumluydu. “Kâtibü’l-hüküm”, kadı ve benzeri hâkimlerin mahkeme kararlarını yazmakla görevliyken, “Kâtibü’t-tedbîr” ise, sultanın veya vezirin yazışmalarını yürüten kâtipti.⁵⁷ Kâtiplerin bu şekilde derecelendirilmesi, devlet işlerinin daha düzenli ve etkin bir şekilde yürütülmesini sağlamakla birlikte, kâtiplerin kariyer basamaklarını yükselecek kendilerini geliştirmelerine de olanak tanıyordu. Onlar, bilgi ve becerileri sayesinde sadece yazı işleriyle sınırlı kalmamış, bazı durumlarda halifeye ve vezirlere danışmanlık yaparak devlet politikalarının belirlenmesinde de rol oynamışlardır. Bu danışmanlık rolü, kâtiplerin geniş bilgi birikimlerinin, analitik düşünme yeteneklerinin ve objektif bakış açılarının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Kâtipler, Arap diline olan hakimiyetlerini kullanarak devlet meselelerinde görüşlerini ve önerilerini etkili bir şekilde ifade etmiş ve halife ve vezirlerin daha bilinçli kararlar almasına katkıda bulunmuşlardır.⁵⁸ Bu durum, kâtiplerin devlet yönetimindeki etkinliğini ve önemini artırmıştır. Özellikle nesir yazma konusundaki üstün becerileri, onların fikirlerini daha ikna edici bir şekilde sunmalarını ve karşı tarafı etkilemelerini sağlamıştır. Onların bu danışmanlık rolü, onların Arap dilinin sınırlarını zorlayarak yeni ve etkili iletişim yolları geliştirmelerine de olanak tanımıştır.⁵⁹

2.2. Sorumlulukları

Kâtipler, devlet yönetiminde üstlendikleri önemli görevlerin yanı sıra, bu görevleri ifa ederken birtakım sorumlulukları da taşıyorlardı. Bu sorumluluklar, onların meslekî yeterliliklerini ve ahlakî değerlerini ilgilendiren bir çeşitlilik arz etmektedir. Kâtiplerin üstlendiği çeşitli sorumluluklardan bazıları şunlardır:

⁵⁶ Kalkaşendî, *Şubhu’l-a’şâ*, I/147.

⁵⁷ Betalyevsî, *el-İktidâb*, I/137.

⁵⁸ Kalkaşendî, *Şubhu’l-a’şâ*, I/529.

⁵⁹ Yâsir Halfâvî, “el-Kitâbetu’r-resâiliyye fi’l-’asri’l-’abbâsi’l-evvel: er-risâletu’d-divâniyeti un-müzeccen”, *Câmi’atu’l-Celî* 13/2 (Nisan 2021), 519.

Doğru ve güvenilir bilgi: Abbâsî döneminde kâtiplerin üstlendiği önemli sorumluluklar arasında, bilginin doğru ve güvenilir bir şekilde yönetimi öne çıkmaktaydı. Kâtipler, resmî yazışmalar, kayıtlar ve diğer belgeler üzerinden bilgi akışını sağlayan ve bu bilginin doğruluğunu garanti altına alan kişilerdi.⁶⁰ Halife, bir kâtibe divan görevi verdiğinde, "Ona bildirdiği her konuda doğruyu söylemesini, tekrar veya ilk defa ifade ettiği her hususta hakkı gözetmesini, işlerinde yardım alacağı ve emanetini paylaşacağı kişileri güvenilir ve işinin ehli kimseler arasından seçmesini" emrederdi.⁶¹ Bu emirler, kâtiplerin doğruluk ve güvenilirlik konusundaki sorumluluğunu açıkça ortaya koymaktadır. Devlet işlerini yürütürken ve bilgi iletirken doğru ve tarafsız olmak, kâtiplerin temel vazifelerindendi.⁶² Onlar, bilgi toplar, düzenler, kaydeder ve iletirken azami dikkat ve özen göstermek zorundaydı. Yanlış veya eksik bilgi, hatalı kararların alınmasına, adaletin zedelenmesine ve toplumsal huzursuzluğa yol açabilirdi. Bu nedenle, kâtiplerin bilgi kaynaklarını dikkatle değerlendirmeleri, gerektiğinde teyit etmeleri ve yazılarında objektif bir dil kullanmalarını beklenirdi. Ayrıca, metinlerinde açık ve anlaşılır bir üslup kullanmaları, dil bilgisi kurallarına dikkat etmeleri ve belagat tekniklerini ustaca kullanmaları da önemliydi.⁶³

Gizlilik: Abbâsî devleti, sırların korunması ve muhafaza edilmesi hususunda büyük bir hassasiyet göstermiştir. Bu hassasiyet, devletin istikrarı ve güvenliği açısından hayati öneme sahipti. Nitekim, devlet sırlarının dışarı sızması, iç ve dış tehditlere yol açabilir ve karışıklıklara ve hatta devletin çöküşüne sebep olabilirdi.⁶⁴ Bu nedenle, devlet görevlilerinin, özellikle de kâtiplerin, gizlilik konusunda azami özen göstermeleri beklenirdi. Kâtipler, görevleri gereği devlet sırlarına vakıf oldukları için bu bilgileri korumakla ve gizli tutmakla yükümlü kılınmışlardır. Kâtiplerin eriştiği gizli bilgiler arasında devlet politikaları, askerî stratejiler, diplomatik yazışmalar, malî veriler ve

⁶⁰ Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'şâ*, XI/88.

⁶¹ Bk. Kudâme b. Ca'fer, *el-Ĥarâc*, 41, 50.

⁶² Bk. Mâverdî, *el-Aĥkâm*, 57.

⁶³ Kudâme b. Ca'fer, *el-Ĥarâc*, 52.

⁶⁴ Muhammed b. Alî İbnü't-Tıktakâ, *el-Faĥrî fî âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye*, thk. Abdulkadir Muhammed Mayû (Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1997), 65.

kişisel bilgiler gibi hassas veriler bulunmaktaydı. Bu sorumluluk, onların mesleki etik ilkelerinin ve devlete olan sadakatlerinin bir göstergesiydi.⁶⁵

Tarafsızlık: Kâtiplerin üstlendikleri önemli sorumluluklar arasında yer almaktaydı. Kâtiplerin yazdıkları resmî belgelerde, verdikleri kararlarda ve yürüttükleri yazışmalarda tarafsız bir tutum sergilemeleri, hiçbir kişi veya gruba kayırmacılık yapmamaları, Arap dilinin inceliklerini kullanarak adil ve objektif bir dil kullanmaları beklenirdi.⁶⁶ Zira bir kâtibin en küçük bir kelime eklemesi, bir harf çıkarması, bildiği bir şeyi gizlemesi, bir ifadeyi yanlış yorumlaması veya çarpıtması, zarar görmeyi hak etmeyen birine zarar vermesine ve zarar görmesi gereken birine fayda sağlamasına yol açabilirdi. Bu sorumluluk, kâtiplerin her türlü kişisel çıkar, önyargı ve beklentiden bağımsız bir şekilde hareket etmelerini ve adaletin tesisine katkıda bulunmalarını gerektiriyordu.⁶⁷

Kâtipler, yukarıda belirtilen temel sorumluluklarının yanı sıra, görevlerini ifa ederken riayet etmeleri gereken birtakım ahlakî ve meslekî ilkeler bünyesinde de vazife ifa etmekteydiler. Bu ilkeler, onların hem şahsi yetkinliklerini geliştirmelerini hem de devlet mekanizmasının düzenli işleyişine katkıda bulunmalarını amaçlamaktaydı. Zamanı etkin kullanma, iş disiplinine bağlı kalma, üstlerine karşı saygılı bir tavır sergileme ve devlet malına özen gösterme gibi hususlar, bir kâtibin sahip olması beklenen erdemli vasıflar arasında sayılabilir. Bu erdemli vasıflar ve sorumluluk bilinci, kâtiplerin Abbâsî dönemindeki toplumsal statülerini ve devlet yönetimindeki rollerini belirleyen önemli faktörler olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim İbn Abdırabbih (ö. 328/940), *el-'kdü'l-ferîd* adlı eserinde kâtipliğin önemine değinerek, bu mesleğin Abbâsî dönemindeki sosyal ve siyasî hayattaki merkezî yerini vurgulamıştır. Ona göre kâtiplik, toplumda saygınlık ve statü kazanmanın bir yoluydu ve kâtiplik yetenekleri sayesinde birçok kişi öne çıkarak yüksek mevkiler elde etmişti. Bu duruma örnek olarak İbnü'l-Mukaffa' (ö. 142/759), Yakûb b. Dâvûd (ö. 187/803), Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî (ö. 190/805), el-Fazl b. Sehl (ö.

⁶⁵ Mâverdî, *el-Ahkâm*, 51; İbn Haldûn, *el-İber*, I/300; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'shâ*, I/167, XI/21.

⁶⁶ Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ', *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, thk. Muhammed Hâmid el-Fakî (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2000), 253; İbnü't-Tiktakâ, *el-Fahrî*, 160.

⁶⁷ Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'shâ*, I/97.

202/818) ve el-Hasen b. Sehl (ö. 236/851) gibi Abbâsî döneminin ünlü kâtiplerini zikretmektedir.⁶⁸ Onların bu sorumlulukları yerine getirmeleri, devlet işlerinin süratli, verimli ve adaletli bir şekilde yürütülmesi ve toplumun devlete olan güveninin tesis edilmesi açısından büyük öneme haizdi. Öte yandan onların üstlendikleri görev ve sorumlulukları yerine getirmemeleri durumunda, karşı karşıya kalabilecekleri müeyyideler ciddi boyutlarda olabiliyordu. Abbâsî devlet sisteminde, kâtiplerin performansı ve emanet bilinci merkezî otorite tarafından sıkı bir şekilde denetlenmekteydi. Halife, kâtiplerin liyakatini ve dürüstlüğünü sürekli olarak gözetim altında tutar, herhangi bir kusur veya ihlal durumunda cezai işlem uygulamaktan çekinmezdi. Bu cezalar, ihlalin vahametine ve devlete veya topluma yol açtığı zararın boyutuna göre değişmekteydi. Görevini kötüye kullanan, devlet sırlarını ifşa eden veya yolsuzluğa bulaşan kâtipler, hapis cezasından mal varlığına el konulmasına ve hatta bazı durumlarda, Ebû Seleme el-Hallâl (ö. 132/750) ve Ebû Müslim el-Horâsânî'nin (ö. 137/755) akıbetlerinde görüldüğü üzere, idam cezasına kadar varan ağır yaptırımlarla karşılaşabiliyorlardı.⁶⁹ Câhiz, liyakatsiz ve görevlerini kötüye kullanan kâtipleri sert bir dille eleştirerek, ideal kâtip modelini çizmiş ve onların sahip olması gereken ahlakî ve meslekî erdem ve değerleri vurgulamıştır. Câhiz'in bu eleştirileri, Abbâsî toplumunda kâtiplerin sorumluluklarının ve görev ahlakının ne kadar önemli olduğunun bir göstergesidir.⁷⁰

2.3. Edebî faaliyetleri

Kâtipler, devlet yönetimindeki görevlerinin yanı sıra, Arap edebiyatının gelişimine de katkıda bulunmuşlardır. Fars kökenli kâtiplerin Arap edebiyatına olan ilgisi ve katkıları, bu alanda farklı bir boyut oluşturmuştur.⁷¹ Onların geniş bilgi dağarcığı, üstün eğitim seviyeleri ve toplumdaki saygın konumları, edebî alanda da kendilerini geliştirmelerine olanak sağlamıştır.⁷²

⁶⁸ İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, IV/252.

⁶⁹ İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, V/224; Tabarî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, VII/479; İpek, "Birinci Abbasî döneminde (750-847) kitabet-siyâset ilişkisi (katiplikten vezirliğe)", 328.

⁷⁰ Câhiz, *er-Resâilü'l-edebiyeye* (Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1423), II/194; Câhiz, *er-Resâilü's-siyâsiye* (Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.), 609.

⁷¹ Bk. Abdulfâzî, *el-Küttâb*, 148-150.

⁷² Betalyevsi, *el-İktidâb*, I/49-50.

Sehl b. Hârûn (ö. 215/830)⁷³, 'Attâbî (ö. 220/835)⁷⁴, İbn Şebbe (ö. 262/876)⁷⁵ gibi kâtipler, şiir alanında dikkate değer bir başarı göstermiş ve edebî kimlikleriyle de öne çıkmışlardır. Geleneksel Arap şiiri kalıplarını kullanarak övgü, yergi, aşk ve doğa gibi çeşitli konularda özgün kasideler kaleme almış ve edebiyat tarihine geçmeyi başarmışlardır.⁷⁶ İbn İshâk en-Nedîm (ö. 380/990), *el-Fihrist* adlı eserinde "Şair Kâtiplerin İsimleri" başlıklı bir bölüm ayırmış ve bu bölümde 120'den fazla şair kâtibin adını zikretmiştir. en-Nedîm, bazı kâtiplerin yazdığı şiirlerin sayfalarını belirterek onların kiminin çok, kiminin orta, kiminin de az şiir yazdığını göstermiştir.⁷⁷ Câhiz'in, şiir sanatını öğrenmek için Ahfeş (ö. 215/830), Ebû 'Ubeyde (ö. 209/824), Asma'î (ö. 216/831) gibi ünlü şairlere başvurduğu, ancak aradığını Hasan b. Vehb (ö. 272/885) ve Muhammed b. Abdî'l-Melik ez-Zeyyât (ö. 233/847) gibi kâtiplerde bulduğu nakledilmektedir.⁷⁸ Bu durum, kâtiplerin edebî yeteneklerinin ve Arap diline olan hakimiyetlerinin ne kadar gelişmiş olduğunu göstermektedir.

Kâtipler, Abbâsî döneminde edebî faaliyetlerini sadece şiirle sınırlandırmamış, nesir alanında da kayda değer eserler vermişlerdir. Nitekim, *Eşrâfu'l-Küttâb* ve *Târîhu'l-Eşrâfi'l-Kebîr* gibi eserleri kaleme alan el-Heyssem b. 'Adî (ö. 207/822)⁷⁹ ve *er-Resâil* adlı mektup koleksiyonunu yazan Dâvud b. el-Cerrâh

⁷³ Alî b. Bessâm eş-Şenterîni, *ez-Zahîre fî mehâsini ehli'l-Cezîre*, thk. İhsân Abbâs (Libya - Tunus: ed-Dâru'l-'Arabiyye li'l-Kitâb, 1981), I/243; Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-'İlm lil Melâyîn, 2002), III/143.

⁷⁴ Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ irşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), V/2243.

⁷⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu bağdâd*, thk. Beşşar Avad Maruf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2001), XIII/45.

⁷⁶ Bk. el-Feth İbn Hâkân, *Kalâ'idü'l-'ikyân fî mehâsini'r-rü'esâ ve'l-kudât ve'l-küttâb ve'l-a'yân* (Bulak: el-Matba'tu'l-Emiriye, 1866), 197; Fellâh Kahtân Sâlih, "eş-Şu'arâu'l-küttâb fî'l-aşri'l-'abbâsî (Sehl bin Harûn nemûzecen)", *İttihâd Kuttâbi'l-'Arap* 169/170 (2023), 82-94.

⁷⁷ Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Eymen Fuâd es-Seyid (Londra: Muessesetu'l-Furkân li'-Turâsî'l-İslâmî, 2014), I/531-538.

⁷⁸ Bk. Sâhib İbn Abbâd, *el-Keşf 'an mesâvî'l-Mütenebbî*, thk. Muhammed Hasan Âl Yâsîn (Bağdat: Mektebetü'n-Nahda, 1965), 31; Ali el-Hasan el-Kayravânî İbn Reşîk, *el-'Umde fî mehâsini's-şi'r ve âdâbil*, thk. Muhammed Muhiddîn Abdülhamid (Mısır: Dâru'l-Cil, 1981), II/105.

⁷⁹ en-Nedîm, *el-Fihrist*, I/311-312.

(ö. 291/903)⁸⁰ gibi kâtipler, nesir alanında da yeteneklerini göstermişlerdir. *Kitâbu'l-Küttâb*, *Kitâbu'ş-Şi'r ve'ş-Şu'arâ* ve *Kitâbu'l-Ağânî* gibi eserleriyle tanınan Ömer b. Şebbe de bu dönemde nesir yazan kâtipler arasındadır.⁸¹ Mektuplar, hatıralar, hikâyeler ve denemeler gibi çeşitli türlerde kaleme aldıkları bu eserler, dönemin edebî zevkini ve ifade gücünü yansıtırken aynı zamanda sosyal ve kültürel hayatın canlı bir tablosunu da sunmaktadır. Bu eserlerde dilin incelikli kullanımı, söz sanatlarının ustalıkla sergilenmesi ve anlatımın derinliği dikkat çeker. Kimi zaman bir aşk hikâyesinin duygusal anlatımıyla, kimi zaman da bir tarihi olayın detaylı tasviriyle karşımıza çıkan bu metinler, Arap edebiyatının zengin dokusuna önemli katkılar sağlamıştır.⁸² Ayrıca bu eserler, tarih ve kültür araştırmaları için adeta birer zaman kapsülü görevi görür. Bu metinleri inceleyen araştırmacılar, geçmişe ışık tutarak o dönemi daha iyi anlama imkânı bulurlar. Arap dilinin inceliklerini ve dönemin sosyal gerçekliğini bir arada sunan bu eserler, Arap kültürünün zenginliğini ve derinliğini kavramak isteyen herkes için değerli kaynaklardır.⁸³

Kâtiplerin edebî faaliyetleri arasında çeviri de önemli bir yer tutmaktadır. Yunanca ve Farsça başta olmak üzere çeşitli dillerden Arapçaya çeviriler yaparak felsefe, tıp, matematik gibi alanlardaki eserleri Arap dünyasına sunmuşlardır.⁸⁴ Bu rolü başarıyla yerine getirebilmelerinin temelinde, sahip oldukları bilgi birikimi ve dil becerilerinin yanı sıra, metinlere karşı geliştirdikleri derin anlayış yatmaktadır. Nitekim başarılı bir kâtip, kaynak metni Arapçaya aktarırken sadece kelime karşılıklarını bulmakla yetinmez; metnin ruhunu, üslubunu ve kültürel bağlamını da yansıtmaya özen gösterir. Bu bağlam-

⁸⁰ Ebu İshâk Salahuddîn Halîl b. Aybek es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâût - Türki Mustafa (Beyrut: Dâr İhyâ'ut-Turâs, 2000), XIII/291.

⁸¹ en-Nedîm, *el-Fihrist*, I/346.

⁸² Ebû Hilâl Hasan b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, *Kitâbü'ş-şinâ'ateyn: el-kitâbe ve'ş-şi'r*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî - Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim (Beyrut: el-Mektebe'tü'l-'Asriyye, 1998), 423, 427,444; Polatoğlu, "Ceşiyârî'nin Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb'ı Örneğinde Müslümanlarda Biyografik Tarih Yazıcılığı", 58; Halfâvî, "el-Kitâbetu'r-resâiliyye fi'l-'asri'l-'abbâsî'l-evvel: er-risâletü'd-dîvâniyeti un-mûzecen", 517-520.

⁸³ Râcih, "er-Resâilü'd-dîvâniyye", 134.

⁸⁴ Meryem Selâme Kar, *et-Terceme fi'l-'asri'l-'abbâsî*, çev. Necîp Gazzâvî (Dımaşk: Menşûrât Vizâretü's-Sekâfe, 1998), 12.

da İbnü'l-Mukaffa', kâtiplerin çeviri anlayışına ışık tutan önemli bir örnektir.⁸⁵ İbnü'l-Mukaffa''nın ifade sanatına dair yaklaşımı, onun başarılı bir mütercim olmasını sağlayan etkenlerden biridir. Zira o, ifade sanatını sadece sözlü iletişimle sınırlamayıp suskunluk, dinleme ve işaret gibi sözsüz iletişim biçimlerini de içeren geniş bir kavram olarak ele almıştır.⁸⁶ Kâtiplerin bu tür geniş ve incelikli anlayışları, Arapçaya yapılan çevirilerin niteliğini artırmıştır. Bu anlayış sayesinde, çevirilerde kelimelerin ötesine geçilerek kaynak metnin taşıdığı anlam, üslup ve kültürel bağlam Arapça okuyuculara başarıyla aktarılmıştır.⁸⁷ Başka bir deyişle, kâtipler, ana dillerine olan hakimiyetlerinin yanı sıra Arapça bilgileriyle de nitelikli çeviriler yaparak farklı kültürlerin Arap dünyasına tanıtılmasında önemli bir köprü görevi görmüşlerdir. Bu çeviri faaliyetinin bir sonucu olarak, Arap dili, yeni kelimeler, terimler ve kavramlar ile edebî üsluplara kucak açmıştır.⁸⁸ Dahası, kâtiplerin bu edebî yetenekleri ve faaliyetleri, onların devlet yönetimindeki başarılarına da olumlu etki etmiştir.⁸⁹ Nitekim, güzel konuşma ve yazma becerisi, ikna kabiliyeti ve diplomatik üslup, kâtiplerin görevlerini daha etkili bir şekilde yerine getirmelerini sağlamıştır.⁹⁰

Kâtiplerin edebî faaliyetleri arasında, yazma sanatının esaslarını ve kâtiplik kültürünü konu alan eserlerin telif edilmesi önemli bir yer tutmaktadır. Her ne kadar bu eserlerin tamamı doğrudan kâtipler tarafından kaleme alın-

⁸⁵ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyer a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetür-Risâle, 1985), VI/208-209.

⁸⁶ Câhiz, *el-Beyân*, I/114.

⁸⁷ Muhammed Haffâcî, *el-Ĥayâtu'l-edebiye fi'l-'asri'l-'abbâsi'l-evvel* (İskenderiye: Dâru'l-Vefâ', 2004), 306; Abdullah İbnü'l-Mukaffa', *Kelîle ve dimne*, thk. Abdullah Azzâm - Taha Hüseyin (Mısır: Hindâvî, 2012), 13; Yeliz Karadeniz, "İslam Düşünce Tarihinde Yönetim Anlayışı: İbnü'l-Mukaffa Örneği", *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi* 8/3 (31 Aralık 2022), 3, 7.

⁸⁸ Şefik Cebri, "Te'tavvuru'l-luğati fi'l-'aşri'l-'abbâsi (2)", *Mecelletü Mecma'i'l-Luğati'l-'Arabiyye bi Dimeşk* 45/2 (1970), 249-251; Muhammed Abdulmun'im el-Hafâcî, *el-Ĥayâtu'l-edebiye fi'l-'asri'l-'abbâsi'l-evvel* (İskenderiye: Dâru'l-Vefâ', 2004), 27; Ahmed Erheyim Hebû, "Elfâzun deĥiletun fi'l-luğati'l-'arabiyye fi'l-'aşri'l-'abbâsi'l-evvel", *Dirâsâton Yemeniyye Merkezu'l-Buhûsi ve'd-Dirâsât* 46 (1992), 77-88; Delâl Abbâs, "el-Mustalaĥâtu'l-muterceme bi'l-'arabiyye fi'l-'aşri'l-'abbâsi", *Evrâkun Sekâfiyye: Mecelletu'l-Âdâb ve'l-'Ullûmi'l-İnsâniyye* 2/1 (2019), 10-12.

⁸⁹ Hafâcî, *el-Ĥayâtu'l-edebiye*, 36.

⁹⁰ Hafâcî, *el-Ĥayâtu'l-edebiye*, 39.

mamış olsa da kâtiplik mesleğinin gelişimi ve kâtiplerin eğitimi açısından önemli bir kaynak oluşturdukları ve kâtiplerin edebî çevreyle olan etkileşimini yansıttıkları için bu faaliyet alanı kâtiplerin edebî çalışmaları kapsamında değerlendirilebilir. Bu eserlerde, yazma ve iletişim konuları sistematik bir şekilde ele alınmış ve bir kâtibin sahip olması gereken bilgi ve beceriler ayrıntılı bir şekilde belirlenmiştir.⁹¹ Arap dilinin belagat ve üslup kuralları üzerine yapılan incelemeler, belagat biliminin temellerinin atılmasına katkıda bulunmuştur. Kâtiplerin bu alanda yaptıkları çalışmalar ve oluşturdukları birikim, belagatin sonradan bağımsız bir ilim dalı haline gelmesinde önemli bir rol oynamıştır.⁹²

3. Kâtiplerin Yazdığı Metinlerin Konuları ve Üslup Özellikleri

3.1. Konular

Kâtiplerin telif ettikleri metinlerin muhtevası, onların zihin dünyalarını, ilgi dairelerini ve toplumsal sorumluluk anlayışlarını kavrayabilmemiz adına mühim bir kaynak teşkil etmektedir. Bu metinlerde işlenen konular ve temalar, kâtiplerin entelektüel birikimlerinin ve sosyal ve siyasî hayata dair gözlem ve tespitlerinin bir yansıması niteliğindedir. Kâtiplerin ele aldıkları konuların tespiti ise, divanî mektuplar ve er-Resâilü'l-İhvâniye türü mektuplar aracılığıyla mümkün olmaktadır.

3.1.1. Divanî Mektuplar

Divanî mektuplar, Abbâsî dönemi bürokrasisinin temelini teşkil eden resmî yazışmaların en yaygın biçimini temsil eden iletişim araçlarıydı. Devlet yönetiminin farklı kademelerinde görev ifa eden kâtipler tarafından titizlikle

⁹¹ Kâtiplik mesleğine dair kaleme alınmış bazı eserler: Abdulhamid el-Kâtib'in kâtiplere tavsiyelerde bulunduğu risalenin metni için bk. Cehşiyârî, *el-Vüzerâ' ve'l-küttâb*, 74-79; Abdullah b. Abdülaziz el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-küttâb ve şifati'd-devât ve'l-kalem ve taşrifihâ*, thk. Hilâl Nâcî (Irak: Mecelletü'l-Mevrid, ts.); İbn Kuteybe ed-Dînavarî, *Edebü'l-kâtib*, thk. Muhammed ed-Dâlî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1982); İbrâhim İbnü'l-Müdebbir, *er-Risâletü'l-'azrâ'* (Kahire: Matba'atu Dârü'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1931); Sûlî, *Edebü'l-küttâb*; İshâk b. İbrahim b. Süleyman İbn Vehb, *el-Burhân fî vucûhi'l-beyân*, thk. Hafnî Muhammed Şeref (Kahire: Mektebetü'ş-Şebâb Matbaatu'r-Risâle, 1969); Askerî, *eş-Şimâ'ateyn*.

⁹² Bk. Dayf, *el-'Asrî'l-'abbâsiyyü's-sânî* (Kahire: Dârü'l-Me'ârif, 1960), 517, 612, 650; Dayf, *'Asrî'l-duvel ve'l-imârât* (Kahire: Dârü'l-Me'ârif, 1960), 363.

kaleme alınan bu mektuplar, halife, vezirler ve diğer devlet görevlileri arasındaki iletişim ağını oluşturarak devlet işlerinin koordineli ve sistematik bir şekilde yürütülmesine imkân tanıyordu. Siyasî kararlardan askerî direktiflere, adli kararlardan vergi toplama işlemlerine kadar geniş bir yelpazede konuyu ihtiva eden divanî mektuplar, Abbâsî devletinin idarî yapılanmasının işleyişinde kritik bir rol üstlenmiştir.⁹³ Bununla birlikte, divanî mektuplar sadece bürokratik bir amaç taşımakla kalmamış, aynı zamanda kâtiplerin edebî maharetlerini ve dil ustalıklarını teşhir ettikleri bir zemin olarak da öne çıkmıştır. Kur'ân âyetleri, hadis-i şerifler, Arap şiiri ve atasözlerinden nakillerle bezenmiş bu mektuplar, fesahat ve belagat unsurlarına riayet edilecek şekilde telif edilirdi. Ancak bu edebî süslemeler, metnin öz amacını gölgelemek yerine, mesajın daha etkili bir biçimde iletilmesine hizmet etmekteydi. Kâtipler, muhataplarının sosyal statüsüne ve mesajın önemine binaen dil ve üslup tercihlerini belirleyerek, resmî bir tonu muhafaza etmekle birlikte nezaket ve saygı prensiplerine de azami özen gösterirlerdi.⁹⁴ Divanî mektupların bir diğer mühim vasfı ise, belirli bir biçim ve yapıya sahip olmalarıdır. Genellikle “tevcih” (hitap), “teslim” (giriş), “tahmid ve salat” (Allah’a hamd ve Peygamber’e salat), “methiye” (övgü), “asıl konu” ve “dua” kısımlarından müteşekkil olan bu mektuplar, belirli bir düzen dahilinde kaleme alınır. Bu mektupların genel bir biçimi ve yapısı olsa da bu yapı her zaman katı bir şekilde uygulanmazdı. Kâtipler, dönemin koşullarına, muhatapın özelliklerine ve mesajın amacına göre bu yapıda esneklik gösterebiliyorlardı. Bu standart yapı, metnin anlaşılabilirliğini ve okunabilirliğini artırmanın yanı sıra, kâtiplerin mesajlarını daha etkili bir biçimde aktarmalarına da imkân tanımaktaydı.⁹⁵

3.1.2. er-Resâilü'l-İhvâniye

Abbâsî döneminde yaygınlaşan ve Arap edebiyatında müstesna bir koluma sahip olan bir mektup türüdür. Divanî mektupların resmî ve bürokratik üslubundan farklı olarak, er-Resâilü'l-İhvâniye/İhvân risâleleri, daha ziyade kişisel ve samimi bir üslupla telif edilmiştir. İbnü'l-Mukaffa'nın çevirileri ve eserlerinde kardeşlik üzerine yaptığı açıklamalar, kâtiplerin gerçek kardeşliği

⁹³ Dayf, *el-'Asrî'l-'abbâsiyyü'l-evvel*, 465.

⁹⁴ Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Mesel*, I/54, 81, 101, 134, 149.

⁹⁵ Betalveysî, *el-İktidâb*, I/67; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, I/480, VI/321.

ve samimi arkadaşlığı tasvir etmek için istifade ettikleri zengin bir kaynak teşkil etmiştir.⁹⁶ Genellikle dostane, akrabalık ve komşuluk ilişkileri çerçevesinde yazılan bu mektuplar, günlük hayatın farklı yönlerini yansıtmaktadır. er-Resâilü'l-İhvâniye türündeki mektupların içeriği oldukça geniş bir yelpazeye yayılmaktadır. Taziye, tebrik, teşekkür, özür dileme, nasihat ve davet gibi çeşitli amaçlarla kaleme alınabilen bu mektuplar, insanların duygularını, düşüncelerini ve yaşadıklarını karşılıklı olarak paylaşmalarına olanak tanımaktaydı. Ayrıca, bu mektuplar vasıtasıyla dönemin sosyal ve kültürel değerlerine, gelenek ve göreneklerine dair önemli bilgilere ulaşmak mümkündür.⁹⁷ İlgili risâleler, Arap dilinin zenginliğini ve ifade gücünü gözler önüne seren önemli bir kaynaktır. Ele alınan mektuplarda kullanılan dil, genellikle yalın, akıcı ve samimidir. Söz sanatları ve edebî süslemeler, divanî mektuplara kıyasla daha az kullanılmakla birlikte, bu durum söz konusu türünün edebî değerinin düşük olduğu anlamına gelmemektedir. Aksine, bu mektuplar, Arap dilinin günlük hayatta nasıl kullanıldığını ve insanların duygularını ifade etmek için hangi sözcük ve ifadelere başvurduğunu göstermesi açısından büyük öneme sahiptir.⁹⁸ Sözü edilen mektuplar, Abbâsî dönemi toplumunun sosyal ve kültürel yapısını anlamak adına da değerli bir kaynaktır. Bu mektuplar sayesinde, insanların birbirleriyle nasıl iletişim kurdukları, hangi değerlere önem verdikleri ve günlük yaşamda hangi sorunlarla karşılaştıkları hakkında detaylı bilgilere ulaşabiliriz. Ayrıca, dönemin edebî zevkini ve anlayışını da yansıtan bu mektuplar, Arap edebiyatının zenginliğini ve çeşitliliğini ortaya koymaktadır.⁹⁹

3.2. Üslup Özellikleri

Divanî mektuplar, İslam medeniyetinin yazılı kültüründe önemli bir yere sahip olan ve kendine özgü bir üslup geliştirmiş bir türdür. Onları diğer nesir türlerinden ayıran ve bu özgünlüğü sağlayan temel özellikler şunlardır:

⁹⁶ Dayf, *el-'Asrî'l-'abbâsiyyü'l-evvel*, 492.

⁹⁷ Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, IX/3.

⁹⁸ Bk. Esmâ Atiyetullah, *er-Resâil fi'l-'aşri'l-'abbâsi envâ'uhâ ve haşâişuha'l-fenniye* (Sudan: Um Dermân el-İslâmiyye, Doktora Tezi, 2009), 15.

⁹⁹ Bk. Enis el-Makdisî, *Te'avvuru'l-esâlîbi'n-nesriye fi'l-edebi'l-'arabî* (Beirut: Câm'atu Beyrût el-Emirikiye, ts.), 335.

3.2.1. Amaca Yönelik Belagat İçermesi

Abbâsî kâtipleri, divanî mektupları kaleme alırken mesajlarını muhataplarına en etkili şekilde iletmeyi hedeflemişlerdir. Bu amaç doğrultusunda, Arap dilinin zengin ifade imkanlarından yararlanmışlardır. Ancak söz sanatlarını gelişigüzel ve aşırı kullanmaktan kaçınmışlardır. Sözcükleri özenle seçmiş, cümleleri ustalikle kurmuş ve Arap dilinin inceliklerini metnin anlamını zenginleştirmek, vurgulamak istediği noktaları ön plana çıkarmak ve okuyucunun dikkatini çekmek için amaca yönelik olarak kullanmışlardır.¹⁰⁰ Söz sanatlarının kullanımına gelince, metnin etkisini artırmanın yanı sıra, mesajın daha iyi anlaşılmasını ve akılda kalıcı olmasını sağlamıştır. Ancak onlar için fesahat, başlı başına bir amaç değil, daha büyük bir hedefe ulaşmak için kullanılan bir araçtı. Başka bir deyişle, Abbâsî kâtipleri; fesahati gösteriş veya sanat için sanat olarak değil, iletişimin etkinliğini artırmak için kullanmışlardır.¹⁰¹ Onlar, sadece süslü bir dil kullanmakla yetinmemiş, aynı zamanda mesajlarının açık ve anlaşılır olmasını da önemle gözetmişlerdir. Bu nedenle, anlaşılması güç, nadir kullanılan veya çok anlamlı kelimelerden kaçınmışlardır.¹⁰² Abbâsî kâtipleri, divanî mektupları telif ederken, muhatabın kimliği, mesajın amacı ve dönemin edebî üslubu gibi unsurları dikkate alarak dil ve üslup seçiminde belirgin bir esneklik göstermişlerdir. Nitekim kâtip Rebî' (ö. 169/785), halife Mansûr'dan (ö. 158/775) oğlunu sevmesini istediğinde, Mansûr sevgiyi seçmesinin sebebini sorduğunda şöyle demiştir: *لأنك إذا أحببته كبر عندك صغير إحصائه، وصغر عندك كبير إساءته* "Çünkü onu seversen, yaptığı küçük bir iyilik sana büyük görünür ve yaptığı büyük bir kötülük sana küçük gelir."¹⁰³ Bazı durumlarda *tevkîât* türünde olduğu gibi özlü ve veciz bir anlatımla mesajlarını kısa ve etkili bir şekilde iletmeyi tercih ederken,¹⁰⁴ bazı durumlarda ise *müfâkehât*, *münâzarât*, *hikâyât* gibi konunun daha detaylı bir şekilde açıklanmasını gerektiren metin-

¹⁰⁰ Abbâs Ziya Hidr, "Havle şuyû'î zâhiratî'l-bedî' fi'l-'şri'l-'abbâsî", *Câm'atu Bağdâd Mecelletü'l-Âdâb* 32 (1982), 137-143.

¹⁰¹ İbnü'l-Müdebbir, *er-Risâletü'l-'azrâ'*, 29-30.

¹⁰² Dayf, *el-'Asrû'l-'abbâsiyyü's-şânî*, 637.

¹⁰³ Cehşiyârî, *el-Vüzerâ' ve'l-küttâb*, 136.

¹⁰⁴ Muhammed Faruk Çakır, "Abbasi Devlet Ricâline Ait Örnekler Bağlamında Klasik Arap Edebiyatının İlk Yazılı Edebi Türlerinden "Tevkiât", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (27 Aralık 2018), 504.

lerde duruma uygun bir anlatım benimsemişlerdir.¹⁰⁵ Mesela, bir kişi kâtip Ebû Ubeydillâh'a (ö. 169/786) özür dilediğinde, sözlerini biraz uzatmıştır. Bunun üzerine Ebû Ubeydillâh şu ifadeyi kullanmıştır: مَا رَأَيْتُ عُذْرًا هُوَ أَشْبَهُ بِاسْتِنَافٍ ذَنْبٍ مِنْ هَذَا! "Bundan daha çok yeni bir günah işlemeye benzeyen bir özür görmedim!"¹⁰⁶ Bu esneklik, divanî mektupların işlevselliğini artırmış ve farklı amaçlar için kullanılabilmesine olanak sağlamıştır.¹⁰⁷

3.2.2. Sözcüklerde Sadelik ve Anlaşılır Olması

Kâtipler, divanî mektuplarında kelime seçimine büyük önem vermişlerdir. Anlaşılabilirlik, onlar için vazgeçilmez bir ilke olmuştur. Bu nedenle, sözcük dağarcıklarını muhataplarının bilgi ve kültür düzeyine göre ayarlamışlardır. Herkesin anlayabileceği açık, net ve yalın bir dil kullanmaya özen göstermişlerdir. Anlaşılması güç, nadir kullanılan veya birden fazla anlama gelebilecek kelimelerden genellikle kaçınmışlardır.¹⁰⁸ Onlar, mesajlarını en doğru ve etkili şekilde iletmek için sözcükleri özenle seçerek ifade bulanıklığına ve yanlış anlaşılmalara mahal vermemeye çalışmışlardır. Ayrıca, Arap dilinin zengin eş anlamlı kelime dağarcığı içerisinde, en uygun ve açık olanını seçmeye özen göstermişlerdir.¹⁰⁹ Bu hususta Câhiz şöyle demiştir: وَرَأَيْتُ عَامَّتَهُمْ- فَقَدْ طَالَتْ مُشَاهَدَتِي عَلَى الْأَلْفَاظِ الْعَذْبَةِ وَالْمَخَارِجِ السَّهْلَةِ "Onları uzun süre müşahade etme imkânı buldum ve gördüm ki, çoğu ancak özenle seçilmiş kelimeler, derin anlamlar, letafetli sözler ve kolay telaffuz edilen ifadeler kullanıyorlar."¹¹⁰ Böylece, metnin akıcılığını ve anlaşılabilirliğini artırmış, okuyucunun mesajı tam ve doğru olarak anlamasını sağlamışlardır.¹¹¹

3.2.3. Esnek ve Duruma Uygun Bir Üsluba Sahip Olması

Kâtipler, divanî mektupları kaleme alırken hassas ve özenli bir yaklaşım sergilemişlerdir. Hitap ettikleri kişiye, iletmek istedikleri mesaja ve içinde buldukları sosyal ve siyasî bağlama göre dil ve anlatım biçimlerini ustalıkla belirlemişlerdir. Bu üslup çeşitliliği, kâtiplerin farklı ihtiyaçlara cevap verecek

¹⁰⁵ Makdisî, *Te'tavvuru'l-esâlibi'n-nesriye fi'l-edebi'l-'arabî*, 336.

¹⁰⁶ Bk. Ceşşiyârî, *el-Vüzerâ' ve'l-küttâb*, 142.

¹⁰⁷ Câhiz, *el-Beyân*, I/114.

¹⁰⁸ İbnü'l-Müdebbir, *er-Risâletu'l-'azrâ'*, 37-38; Dayf, *el-'Asrû'l-'abbâsiyyü'l-evvel*, 443, 446.

¹⁰⁹ Bk. Betalyevsî, *el-İktidâb*, II/135, 137, 142.

¹¹⁰ Câhiz, *el-Beyân*, III/259.

¹¹¹ İbnü'l-Müdebbir, *er-Risâletu'l-'azrâ'*, 32.

şekilde kendilerini ifade etme kabiliyetlerini göstermektedir.¹¹² Nitekim bazı durumlarda, ivedi bir meseleyi dile getirmek veya resmî bir tavır takınmak gerektiğinde, özlü ve veciz bir anlatım tercih etmişlerdir. Kısa ve etkili cümlelerle mesajlarını hedefine ulaştırmış, gereksiz teferruattan kaçınmışlardır.¹¹³ Câhiz, kâtip Ebû Ubeydillâh'ın idarecilerde bulunması gereken önemli bir meziyetin veciz ifadesini şöyle nakletmiştir: التَّماسُّ السَّلَامَةَ بِالسَّكُوتِ خَيْرٌ مِنَ التَّماسِّ بِالْحَظِّ بِالْكَلَامِ “Susarak selamet arayışı, sözle şans arayışından daha hayırlıdır”¹¹⁴. Diğer yandan, bazı meselelerin daha ayrıntılı bir şekilde izah edilmesini gerektiren durumlarda ise, geniş ve kapsamlı bir anlatım biçimini benimsemişlerdir. Düşüncelerini daha açık ve anlaşılır kılmak için, gerektiğinde uzun cümleler ve açıklayıcı ifadeler kullanmaktan çekinmemişlerdir.¹¹⁵

3.2.4. Kaynaklardan Yararlanma Ustalığını Yansıtması

Kâtipler, divanî mektuplarında sadece dönemin sosyal ve siyasî meselelerine değinmekle kalmamış, aynı zamanda yazılı ve sözlü kültür mirasının zenginliklerinden de ustalıkla yararlanmışlardır. Bu kâtipler, geniş bir ilim dağarcığına sahip olduklarını ve bu birikimi mektuplarına aktarabildiklerini göstermişlerdir. Kur'ân-ı Kerim âyetleri, hadis-i şerifler, Arap şiirinin incileri ve toplumda yaygın olarak kullanılan emsâl, kâtiplerin divanî mektuplarında sıklıkla yer verdikleri kaynaklar arasındadır.¹¹⁶ Ancak bu alıntılar, metni süslemek veya gösteriş yapmak için gelişigüzel bir şekilde kullanılmamıştır. Aksine, her bir alıntı, iletilmek istenen mesajı desteklemek, pekiştirmek veya örneklemek amacıyla özenle seçilmiştir.¹¹⁷ Söz konusu kâtipler, bu kaynaklardan yararlanma becerileri sayesinde mektuplarına derinlik ve zenginlik katmışlardır. Kur'ân âyetleri ve hadislerle metinlerine manevî bir boyut ve otorite kazandırmıştır. Şiir ve meseller de anlatımlarını güçlendirmiş ve süslemiş-

¹¹² İbnü'l-Müdebbir, *er-Risâletü'l-'agrâ'*, 45.

¹¹³ Ahmed Zekî Safvat, *Cemheratu resâilil-'arab fi 'uşûri'l-'arabiyye* (Beyrut: el-Mektebe'tü'l-İlmiyye, 1937), IV/184.

¹¹⁴ Cehşiyârî, *el-Vüzerâ' ve'l-küttâb*, 156.

¹¹⁵ Câhiz, *er-Resâilü'l-'edebîyye*, 299-300.

¹¹⁶ Câhiz, *el-Beyân*, II/6; Dayf, *el-'Asrî'l-'abbâsiyyü'l-evvel*, 467.

¹¹⁷ Abdullah b. et-Tayyib el-Meczûb, *el-Murşid ilâ Fehmi eş-âri'l-'Arab* (Kuveyt: Dâru'l-Âsâri'l-İslâmiye, 1989), III/18, 28.

lerdir.¹¹⁸ Böylece, divanî mektuplar hem edebî hem de ilmî açıdan önemli eserler haline gelmiştir. Ayrıca, kâtiplerin bu kaynakları kullanma şekli, onların İslam kültürüne olan hakimiyetlerini ve bu kültürü mektuplarına yansıtma becerilerini de ortaya koymaktadır. Mesela, halife Mehdî (ö. 169/785) kâtip Yakûb b. Dâvûd'e (ö. 186/802) sitem ettiğinde şu ifadeyi kullanmıştır: أَلَمْ أَرْفَعْ مِنْ ذِكْرِكَ وَأَنْتَ خَامِلٌ *"Kimse seni tanımazken, ben senin adını duyurup şanını yüceltmedim mi?"* Yakûb ise bu siteme karşılık yine edebî bir dille ve Kur'ân'dan ilham alarak cevap vermiştir: إِنْ كَانَ بِمَا كَسَبْتُهُ نَمَائِمُ الْبَاغِينَ، فَعَاذُ بِفَضْلِكَ *"Eğer bu sitem, zalim ve dedikoducu kişilerin anlattıkları yüzündense, senin lütfuna sığınırım."*¹¹⁹ Divanî mektuplar, bu yönüyle de Abbâsî döneminin ilmî ve kültürel atmosferini anlamak için önemli ipuçları sunmaktadır.

3.2.5. Anlamsal Bütünlük ve Akıcı Bir Üsluba Sahip Olması

Abbâsî dönemi kâtiplerinin divanî mektuplarında dikkat çeken bir diğer husus da metinlerin anlamsal bütünlük ve akıcılığa sahip olmasıdır. Kâtipler, sözcükleri ve cümleleri bir araya getirirken rastgele davranmamıştır. Aksine düşüncelerini mantıksal bir sıra ve uyum içerisinde sunmaya özen göstermişlerdir.¹²⁰ Bu anlamsal bütünlük, metnin giriş, gelişme ve sonuç bölümleri arasında bir ahenk ve uyum yaratmıştır. Her bir bölüm, bir önceki bölümden doğal bir şekilde çıkmış ve bir sonraki bölüme zemin hazırlamıştır. Böylece, okuyucu metni kolaylıkla takip edebilmiş ve yazarın düşünce akışını kesintiye uğramadan izleyebilmiştir.¹²¹ Divanî mektupların akıcılığı ise, sadece okuyucuyu sıkmamakla kalmamış, aynı zamanda metnin amacına ulaşmasında da önemli bir rol oynamıştır. Zira akıcı bir metin, okuyucunun dikkatini daha kolay çeker, mesajın daha iyi anlaşılmasını ve akılda kalıcı olmasını sağlar.¹²² Abbâsî kâtipleri de bu gerçeğin farkında olarak, divanî mektuplarında akıcılığı sağlayacak birtakım teknikler kullanmışlardır. Bunlardan ilki, uygun bir cümle yapısı oluşturmaktır. Kâtipler, gereksiz uzun ve dolambaçlı cümlelerden kaçınarak, kısa ve öz cümleler kurmaya özen göstermişlerdir.¹²³ Ayrıca,

¹¹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Meşel*, I/61, I/134; İbn Haldûn, *el-İber*, I/234; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, I/234\243.

¹¹⁹ Cehşiyârî, *el-Vüzerâ' ve'l-küttâb*, 162.

¹²⁰ Dayf, *el-'Asrî'l-'abbâsiyyü'l-evvel*, 443.

¹²¹ Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, I/47-48.

¹²² Ziya Hidr, "Havle şuyû'i zâhirati'l-bedî' fi'l-'şri'l-'abbâsî", 144.

¹²³ İbn Vehb, *el-Burhân*, 257.

mektup içerisindeki cümleler ve kelimelerin sıralanışına dikkat ederek, anlam bulanıklığına yol açabilecek ifadelerden uzak durmuşlardır.¹²⁴ Bir diğer önemli husus ise, sözcük seçimidir. Kâtipler, anlaşılması güç, nadir kullanılan veya çok anlamlı kelimeler yerine, herkesin kolaylıkla anlayabileceği sözcükleri tercih etmişlerdir.¹²⁵ Ayrıca, gereksiz tekrarlardan kaçınarak, metnin sıkıcılık vermesini engellemişlerdir.¹²⁶ Akıcılığı sağlayan bir diğer unsur ise, metnin ritmidir. Kâtipler, cümle uzunluklarını ve vurgu öğelerini değiştirerek, metne bir ritim kazandırmışlardır. Bu ritim, okuyucunun metni daha kolay takip etmesini ve anlamasını sağlamıştır.¹²⁷ Örneğin, Halife Mehdi bir kâtime kızdığı anda, kâtime af dilemek için şu beyti söylemiştir: (tavil)

فَإِنْ كُنْتَ تَرْجُو فِي الْعُقُوبَةِ رَحْمَةً   فَلَا تَرْهَنْ عِنْدَ الْمُعَافَاةِ فِي الْأَجْرِ

“Eğer cezalandırmada rahmet umuyorsan, affetmede saklı olan ecir göz ardı etme.”¹²⁸

3.2.6. Yazılı Oluşu

Divanî mektupların en belirgin özelliği, iletişimin bizzat yazılı bir şekilde gerçekleşmesidir. Bu husus, divanî mektupları sözlü iletişim biçiminden ayıran ve kendine has bir üslup inşa etmesini sağlayan temel bir etkidir. Yazılı iletişimin doğası gereği, kâtipler düşüncelerini kaleme alırken sözlü iletişimde başvurulan jest, mimik veya tonlama gibi unsurlardan faydalanamazlar.¹²⁹ Bu durum, onları anlatım bulanıklığını ortadan kaldıracak ve muhatabın mesajı doğru bir şekilde anlamasını sağlayacak açık, net ve eksiksiz bir ifade tarzına yönlendirmiştir. Yazılı metinlerin kalıcı olması, kâtipleri sözcük seçiminde ve cümle yapılarında daha dikkatli ve özenli olmaya sevk etmiştir.¹³⁰ Divanî mektupların yazılı olması, aynı zamanda onların daha geniş bir kitleye ulaşmasını sağlamıştır. Sözlü iletişim, zamansal ve mekânsal sınırlamalara tabi

¹²⁴ Mevhûb b. Ahmed b. Muhammed el-Cevâlîkî, *Şerhu edebi'l-kâtib*, thk. Mustafa Sâdık er-Râfî (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, ts.), 37.

¹²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Mesel*, I/163.

¹²⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Mesel*, I/164.

¹²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Mesel*, I/209.

¹²⁸ Bk. Cehşiyârî, *el-Vüzerâ' ve'l-küttâb*, 169.

¹²⁹ Bk. Walter J. Ong, *eş-Şifâhiye ve'l-kitâbiye*, çev. Hasan el-Bennâ İzzuddîn (Kahire: 'Âlemü'l-Me'rife, 1994), 43.

¹³⁰ Bk. İbnü'l-Müdebbir, *er-Risâletu'l-'azrâ'*, 11.

iken, yazılı mektuplar uzak mesafelere gönderilebilmiş ve uzun süre saklanabilmiştir. Bu sayede, divanî mektuplar hem dönemin hem de sonraki dönemlerin insanları tarafından okunabilmiş ve İslam medeniyetinin yazılı kültür mirasının önemli bir parçasını oluşturmuştur.¹³¹ Söz konusu iletişimin bir diğer önemli sonucu ise, kâtiplerin dil ve anlatım becerilerini geliştirmelerine olanak sağlamasıdır. Kâtipler, yazdıkları mektuplar üzerinde düşünmek, tasarlama ve gerektiğinde düzeltmek için daha fazla zamana sahip olmuşlardır. Bu da, onların fesahat ve belagatteki ustalıklarını artırmalarına ve Arap dilinin inceliklerini daha etkili bir şekilde kullanmalarına olanak tanımıştır.¹³² Başka bir deyişle, yazılı iletişim, kâtiplere bir nevi “dil laboratuvarı” sunmuş ve onların Arap dilinin inceliklerini daha derinlemesine keşfetmelerini sağlamıştır.¹³³ Böylece, divanî mektupların yazılı bir iletişim aracı olması, onların hem biçim hem de içerik olarak özgün bir karakter kazanmasını sağlamıştır. Nitekim kültürel değişimlerin iletişim araçlarındaki değişimlerle yakından ilişkili olduğu göz önünde bulundurulduğunda, yazılılığın Abbâsî dönemindeki etkisinin büyük olduğu daha net bir şekilde anlaşılmaktadır.¹³⁴

Sonuç

Birinci Abbâsî dönemi kâtiplerinin üstlendikleri çok yönlü rol ve bu rolde dil becerilerinin etkisi, bu araştırmanın temel bulguları arasında yer almaktadır. Kâtipler, sahip oldukları diğer avantajların yanı sıra, geliştirdikleri dil becerileri sayesinde idarî mertebede yükselmiş ve devlet yönetiminde aktif bir konuma gelmişlerdir. Bununla birlikte, fesahat ve belagatteki ustalıkları, onların söz sanatlarını etkili bir şekilde kullanarak muhataplarını etkilemelerini ve hem yazılı hem de sözlü iletişimde başarı sağlamalarını mümkün kılmıştır. Neticede, bu başarı, onların siyasî nüfuzlarını artırma amacı taşıdığını göstermektedir. Bermekîler ailesinin örnek teşkil ettiği gibi, bazı kâtipler, halifenin hilafet makamına ulaşmasında dahi etkili olabilecek bir nüfuz sahibi olmuş ve vezirlik gibi yüksek makamlara kadar yükselerek devlet politikalarının şekillenmesinde aktif rol almışlardır. Bu durum, onların dönemin siyasi ve

¹³¹ Bk. en-Nedîm, *el-Fihrist*, I/531-538.

¹³² Zeydân, *Târîhu âdâbi'l-luğati'l-'arabiyye*, 523.

¹³³ İbn Vehb, *el-Burhân*, 257.

¹³⁴ David R. Olson - Nancy Torrance, *el-Kitâbe ve's-şifâhiye*, çev. Sabrî Muhammed Hasan (Kahire: el-Merkezu'l-Kavmî li't-Terceme, 2010), 263.

idari yapısında ne denli önemli bir konuma sahip olduklarını açıkça göstermektedir. Kâtiplerin edebî faaliyetlerde de bulunmaları, Arap dilinin ve edebiyatının gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır. Şiir, nesir ve çeviri alanlarındaki çalışmaları, Arap edebiyatına yeni bir soluk getirmiştir. Ayrıca, kâtiplerin kaleme aldığı divanî mektuplar hem edebî hem de tarihî açıdan önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Bu mektuplarda görülen fesahat, belagat ve üslup özellikleri, kâtiplerin dil becerilerinin ve edebî zevklerinin bir yansımasıdır.

Çoğunluğu köklü bir medeniyete sahip toplumlardan gelerek Arap toplumuna dahil olan kâtipler, sosyal statülerini yükseltme hedefiyle hareket etmişlerdir. Bu amaca matuf olarak, Arap diline olan hakimiyetlerini etkin bir şekilde kullanmışlardır. Kâtiplik mesleği, onlar için hem siyasî hem de sosyal alanda yükselmenin ve saygınlık kazanmanın bir vasıtası haline gelmiştir. Bu durum, kâtipliğin neden belirli aileler ve gruplar arasında bir meslek geleneği olarak yerleştiğini ve nesilden nesle aktarıldığını izah etmektedir. Bu araştırma, kâtiplerin çok yönlü faaliyetlerini ve dil becerilerinin onlara sağladığı avantajları ortaya koyarak dönemin sosyal ve siyasî yapısının daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmaktadır.

Kaynakça

- Abazoğlu, Muhammet. "Birinci Abbasi Dönemi Edebi Nesrin Gelişiminde Divan Kâtipliğinin ve Siyasi Risalelerin Rolü: Ahmed Bin Yusuf'un Hamis Risalesi Örneği". *Rimak International Journal of Humanities and Social Sciences* 4/1 (2022), 544-556.
- Abbâs, Delâl. "el-Muştalaha'tu'l-muterceme bi'l-'arabiyye fi'l-'aşri'l-'abbâsi". *Evrâkun Sekâfiyye: Mecelletu'l-Âdâb ve'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye* 2/1 (2019).
- Abdulhafîz, 'Afâf. *el-Küttâb fi'l-'aşri'l-'abbâsi'l-evvel*. Sudan: Dâru Eritre li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2021.
- Ahmed Ziyâd, İbn Mustafa. "Kadâye'l-İbâ' fî Sahîfeti Bişr b. el-Mu'temir". *İttihâd Küttâbi'l-Arab* 16/181-183 (1986), 124-145.
- el-Askerî, Ebû Hilâl Hasan b. Abdillâh b. Sehl. *Kitâbü's-şinâ'ateyn: el-kitâbe ve's-şi'r*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî - Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. Beyrut: el-Mektebe'tü'l-'Asriyye, 1998.
- Atiyetullah, Esmâ. *er-Resâil fi'l-'aşri'l-'abbâsi envâ'uhâ ve haşâişuha'l-fenniyye*. Sudan: Um Dermân el-İslâmiyye, Doktora Tezi, 2009.

- el-Bağdâdî, Abdullah b. Abdülazîz. *Kitâbü'l-küttâb ve şifati'd-devât ve'l-kalem ve taşrifihâ*. thk. Hilâl Nâcî. Irak: Mecelletü'l-Mevrid, ts.
- el-Bağdâdî, Hatîb. *Târîhu bağdâd*. thk. Beşşar Avad Maruf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmi, 1. Basım, 2001.
- el-Betalyevsî, Abdullah b. Muhammed. *el-İktidâb fî şerhi edebi'l-kâtib*. thk. Mustafa es-Sekkâ - Hâmid Abdulmecîd. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısıriye, 1996.
- el-Câhiz, Amr b. Bahr b. Mahbûb. *el-Beyân ve't-tebeyîn*. 3 Cilt. Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1. Basım, 2003.
- el-Câhiz, Amr b. Bahr b. Mahbûb. *er-Resâilü'l-edebiyeye*. Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 2. Basım, 1423.
- el-Câhiz, Amr b. Bahr b. Mahbûb. *er-Resâilü's-siyâsiye*. Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.
- Cebrî, Şefik. "Tetavvuru'l-luğati fi'l-'aşri'l-'abbâsî (2)". *Mecelletü Mecma'i'l-Luğati'l-'Arabiyye bi Dimeşk* 45/2 (1970).
- el-Ceşiyârî, Muhammed b. Abdûs b. Abdillâh. *el-Vüzerâ' ve'l-küttâb*. thk. Mustafa es-Sekkâ vd. Kahire: Matbaatu Mustafa'l-Bâbi'l-Halebî, 1. Basım, 1983.
- el-Cevâlîkî, Mevhûb b. Ahmed b. Muhammed. *Şerhu edebi'l-kâtib*. thk. Mustafa Sâdık er-Râfiî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, ts.
- Çakır, Muhammed Faruk. "Abbasi Devlet Ricâline Ait Örnekler Bağlamında Klasik Arap Edebiyatının İlk Yazılı Edebi Türlerinden "Tevkiât"". *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (27 Aralık 2018), 493-527. <https://doi.org/10.18498/amauidf.504037>
- Dalkılıç, Mehmet. "Bermekilerin Düşüşü". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XV/1 (2010), 183-197.
- Dayf, Şevkî. *'Asrû'd-duvel ve'l-imârât*. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1. Basım, 1960.
- Dayf, Şevkî. *el-'Asrû'l-'abbâsiyyü'l-evvel*. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1. Basım, 1960.
- Dayf, Şevkî. *el-'Asrû'l-'abbâsiyyü's-sânî*. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1. Basım, 1960.
- ed-Dînavarî, İbn Kuteybe. *Edebü'l-kâtib*. thk. Muhammed ed-Dâlî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1982.
- el-Ferrâ', Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef. *el-Ahkâmü's-sultâniyye*. thk. Muhammed Hâmid el-Fakî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 2000.

- Habîb, Muhammed b. *Emâu'l-muğtelîn mine'l-esrâf ve esmâ'u men kutile mine's-su'arâ*. thk. Abdusselâm Hârûn. Mısır: Şeriketu Mektebeti ve Matba'ati Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdihî, 1972.
- el-Hafâcî, Muhammed Abdulmun'im. *el-Hayâtu'l-edebiye fi'l-'asri'l-'abbâsi'l-evvel*. İskenderiye: Dârü'l-Vefâ', 1. Basım, 2004.
- Halfâvî, Yâsir. "el-Kitâbetu'r-resâiliyye fi'l-'asri'l-'abbâsi'l-evvel: er-risâletu'd-dîvâniyeti un-mûzecen". *Câmi'atu'l-Celfe* 13/2 (Nisan 2021).
- el-Hamevî, Yâkût b. Abdillâh. *Mu'cemu'l-udebâ irşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*. thk. İhsân Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1993.
- Hebû, Ahmed Erheyyim. "Elfâzun dehîletun fi'l-luğati'l-'arabiyye fi'l-'asri'l-'abbâsi'l-evvel". *Dirâsâtun Yemeniyye Merkezu'l-Buhûsi ve'd-Dirâsât* 46 (1992).
- İbn Abbâd, Sâhib. *el-Keşf 'an mesâvî'l-Mütenebbî*. thk. Muhammed Hasan Âl Yâsîn. Bağdat: Mektebetü'n-Nahda, 1. Basım, 1965.
- İbn Abdirabbih, Ahmed b. Muhammed. *el-İkdü'l-ferîd*. thk. Mufîd Muhammed Kummeyha. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-'ilmiyye, 1. Basım, 1404.
- İbn Hâkân, el-Feth. *Kalâ'idü'l-'ikyân fi mehâsini'r-rü'esâ ve'l-kudât ve'l-küttâb ve'l-a'yân*. Bulak: el-Matba'tu'l-Emîriye, 1866.
- İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed. *el-İber ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber fi eyyâmi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men-âşarahüm min-zevi's-sultânî'l-ekber*. thk. Süheyl Zekkâr - Halil Şehâde. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1. Basım, 1981.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'arab*. thk. Ahmed Fâris vd. 15 Cilt. Beyrut: Dârü Sâdir, 3. Basım, 1414.
- İbn Reşîk, Ali el-Hasan el-Kayravânî. *el-'Umde fi mehâsini's-şi'r ve âdâbih*. thk. Muhammed Muhiddîn Abdülhamid. 2 Cilt. Mısır: Dârü'l-Cil, 5. Basım, 1981.
- İbn Vehb, İshâk b. İbrahim b. Süleyman. *el-Burhân fi vucûhi'l-beyân*. thk. Hafnî Muhammed Şeref. Kahire: Mektebetu's-Şebâb Matbaatu'r-Risâle, 1969.
- İbnü'l-Esir, Ziyâüddîn Nasrullâh b. Muhammed b. Muhammed. *el-Meseli's-sâ'ir fi edebi'l-kâtib ve's-şâ'ir*. thk. Ahmed el-Hûfî vd. 4 Cilt. Kahire: Dârü'n-Nahdati Mısır, 1431.
- İbnü'l-Mukaffâ', Abdullah. *Kelîle ve dimne*. thk. Abdullah Azzâm - Taha Hüseyin. Mısır: Hindâvî, 2012.

- İbnü'l-Müdebbir, İbrâhim. *er-Risâletü'l-'azrâ'*. Kahire: Matba'atu Dârü'l-Kutubî'l-Misriyye, 2. Basım, 1931.
- İbnü't-Tıktakâ, Muhammed b. Alî. *el-Fahrî fi âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye*. thk. Abdulkadir Muhammed Mayû. Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1. Basım, 1997.
- İpek, Muhammet Selim. "Birinci Abbasî döneminde (750-847) kitabet-siyâset ilişkisi (katiplikten vezirliğe)". *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi* 61 (01 Temmuz 2017), 323-334.
- J. Ong, Walter. *eş-Şifâhiyye ve'l-kitâbiyye*. çev. Hasan el-Bennâ İzzuddîn. Kahire: 'Âlemü'l-Me'rife, 1994.
- Kahtân Sâlih, Fellâh. "eş-Şu'arâu'l-küttâb fi'l-'aşri'l-'abbâsî (Sehl bin Harûn nemûzecen)". *İttihâd Kuttâbi'l-'Arap* 169/170 (2023).
- el-Kalkaşendî, Ahmed b. Alî. *Şubhu'l-a'şâ fi şinâ'ati'l-inşâ'*. thk. Muhammed Hüseyin Şemsuddîn. 15 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1. Basım, 1987.
- Kar, Meryem Selâme. *et-Terceme fi'l-'asri'l-'abbâsî*. çev. Necîp Gazzâvî. Dımaşk: Menşûrât Vizâretü's-Sekâfe, 1998.
- Karadeniz, Yeliz. "İslam Düşünce Tarihinde Yönetim Anlayışı: İbnü'l-Mukaffa Örneği". *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi* 8/3 (31 Aralık 2022), 1-11. <https://doi.org/10.25272/icps.1113388>
- Kudâme b. Ca'fer. *el-Harâc ve şinâ'ati'l-kitâbe*. thk. Muhammed Hüseyin ez-Zebîdî. Bağdat: Dârü'r-Raşîd, 1. Basım, 1981.
- Kürd, Muhammed Alî. "el-Belâğa sebîlü'l-vezâre". *el-Mecme'u'l-'İlmi'l-'Arabî* 7/5 (1927).
- el-Makdisî, Enîs. *Te'tavvuru'l-esâlîbi'n-nesriyye fi'l-edebi'l-'arabî*. Beyrut: Câm'atu Beyrût el-Emirikiyye, ts.
- el-Mâverdí, Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *el-Ahkâmü's-sultâniyye*. thk. Ahmed Câd. Kahire: Dârü'l-Hadîs, ts.
- el-Meczûb, Abdullah b. et-Tayyib. *el-Murşid ilâ Fehmi eş'âri'l-'Arab*. 5 Cilt. Kuveyt: Dârü'l-Âsârî'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1989.
- el-Mes'ûdî, Alî b. el-Hüseyin b. Alî. *Mürüccü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*. thk. Muhammed Muhiddîn Abdülhamid. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fıkr, 5. Basım, 1973.
- Muhtâr Ömer vd., Ahmed. *Mu'cemu'l-luğati'l-'arabiyyeti'l-mu'âşıra*. 4 Cilt. Mısır: 'Alemlü'l-Kutub, 1. Basım, 2008.

- en-Nedîm, Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. thk. Eymen Fuâd es-Seyid. 2 Cilt. Londra: Muessesetu'l-Furkân li'-Turâsi'l-İslâmî, 2. Basım, 2014.
- Olgun, Sibel. *Birinci Abbâsî Döneminde Kitâbet*. Konya: Selçuk Üniversitesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Polatoğlu, Selahattin. "Abbâsîler'in Kuruluş Döneminde Edip Bürokrat Tipolojisinin Mağrur Bir Örneği: Umâre B. Hamza". *Şarkiyat* 14/2 (31 Ağustos 2022), 708-726. <https://doi.org/10.26791/sarkiat.1129915>
- Polatoğlu, Selahattin. "Cehşiyârî'nin Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb'ı Örneğinde Müslümanlarda Biyografik Tarih Yazıcılığı". *İslam Te'lif Geleneğinde Biyografî Yazıcılığı*, 53-75.
- R. Olson, David - Torrance, Nancy. *el-Kitâbe ve's-şifâhiye*. çev. Sabrî Muhammed Hasan. Kahire: el-Merkezu'l-Kavmî li't-Terceme, 1. Basım, 2010.
- Râcih, Du'â Muhammed. "er-Resâilü'd-dîvâniye fi'l-'asri'l-'abbâsî: dirâsetün fenniye". *Mecelletü'l-Endelüs* 4/15 (2019), 131-204.
- er-Râğîb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *Muhâdarâtü'l-üdebâ' ve muhâverâtü's-şu'arâ' ve'l-büleğâ'*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Erkam İbn Ebi'l-Erkam, 1. Basım, 1420.
- es-Sâbi', Hilâl b. Muhsin. *Tuhfetu'l-'umerâ' fi târihi'l-vuzerâ'*. thk. Abdüsetâr Ahmed. Kahire: Mektebetü'l-A'yân, ts.
- es-Safedî, Ebu İshâk Salahuddîn Halîl b. Aybek. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnâût - Türkî Mustafa. 29 Cilt. Beyrut: Dâr İhyâ'ut-Turâs, 2000.
- Safvat, Ahmed Zekî. *Cemheratu resâilü'l-'arab fi 'uşûri'l-'arabiyye*. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebe'tü'l-İlmiyye, 1937.
- Salihoğlu, Alaaddin. "Mağrib ve Kuzey Afrika'da Geleneksel Hafızlık Usulü: Tarihsel Gelişim ve Yöntem". *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 10/2 (2024), 979-1013.
- es-Sûlî, Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ b. Abdillâh b. Abbâs. *Edebü'l-küttâb*. thk. Muhammed Behcet el-Eserî. Mısır: el-Matbaatü's-Selefiyye, 1341.
- eş-Şenterînî, Alî b. Bessâm. *ez-Zahîre fi mehâsini ehli'l-Cezîre*. thk. İhsân Abbâs. 8 Cilt. Libya - Tunus: ed-Dârü'l-'Arabiyye li'l-Kitâb, 1981.
- et-Tabarî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. 11 Cilt. Kahire: Dârü'l-Me'ârif, 2. Basım, 1967.

- et-Tevhîdî, Ebû Hayyân Alî b. Muhammed b. Abbâs. *el-Beşâ'ir ve'z-zehâ'ir*. thk. Vidâd el-Kâdî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1. Basım, 1988.
- Teyfur, Mansur. *Ebû Hâtîm er-Râzî'nin Kitâbü'z-zîne Adlı Eseri ve Arap Anlambilimindeki Yeri*. Bursa: Emin Yayınları, 2023.
- Uluşık, Hatice. "İlk Dönem Abbâsî Veliahtları ve Eğitimcileri (132-232/749-847)". *İSTEM* 33 (30 Haziran 2019), 189-211. <https://doi.org/10.31591/istem.547897>
- Umlîl, Alî. *es-Sultatu's-şekâfiye ve's-sultatu's-siyâsiye*. Beyrut: Merkez Dirâsâtî'l-Vehdetî'l-'Arabiyye, 1996.
- ez-Zehabî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyer a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetür-Risâle, 3. Basım, 1985.
- Zeydân, Corcî. *Târîhu âdâbi'l-luğati'l-'arabiyye*. Birleşik Krallık: Müessestü Hindâvî, 2013.
- Ziriklî, Hayreddin. *el-A'lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm lil Melâyîn, 15. Basım, 2002.
- Ziya Hidr, Abbâs. "Ḥavle şuyû'i zâhiratî'l-bedî' fi'l-şri'l-'abbâsî". *Câm'atu Bağdâd Mecelletü'l-Âdâb* 32 (1982).